

УЧИТЕСА, БРАТИ МОЇ !

Львів. Бібліотека
А. У. С.

ІСТОРІЯ КОЗАЧЧИНИ

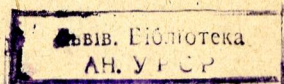
НАПИСАВ

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ

ІСТОРІЯ
КОЗАЧЧИНИ

ДЛЯ НАРОДА І МОЛОДІ

НАПИСАВ

ІВАН КРИПЯКЕВИЧ

23152 / 5

ЛВВІВ, 1922.

НАКЛАДОМ ФОНДУ „УЧІТЕСЯ БРАТИ МОЇ“

9(с47.71)13+9(с47.71)15

T3(24к/4-294

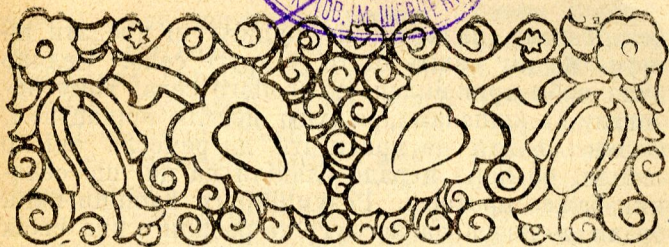
ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

АН УРСР

№ И 59560

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 3007

I. ПОЧАТКИ КОЗАЧЧИНИ.

Під чужою владою. Як занепала українська держава, що була за князів, Україна дісталася під польське панування. Зле жилося нашим людям під чужою владою. В давній Польщі силу і значіння мали тільки великі пани. Вони правдою і неправдою добували собі широкі землі, розводили великі господарства і гнобили всіх, хто був слабший від них. Найбільше терпіли від них селяне. За польських часів селянин не був свободним господарем на своїй землі й у своїй хаті, — він був підданим пана, пан мав над ним право життя й смерті. Селянин мусів робити на панському лані важку панщину, — два, три, чотири дні на тиждень повинен був на панській землі орати, сіяти, жати, косити, возити дрова, чи що инше робити, і то без ніякої нагороди, безплатно. До того мусів ще платити панови всякі податки й данини. Ледви догодувався господар теляти або лошати, вже мусів давати його до двора; зі збіжжя, з городини, з саду пан брав десятину; на заклик пана треба було давати курята, качки, яйця, хліб, мід. На різдво, на новий рік, на великдень селяне йшли до пана з поклоном і несли йому всякі дарунки. Без дарунку ніхто не міг показатися перед очі пана. Селянин

без дозволу пана не міг купити ні продати нічого, не міг навіть пійти у друге село. Селяне були якби прикріплені до свого села. Тому називали їх кріпаками, а їхню неволю кріпацтвом. Селянські діти не могли іти до ремесла ані до школи, бо пани нерado гляділи на це, що селянин бажає просвіти. Розумнійших хлопців пани брали до двора на послугу та робили з них своїх гайдуків. За кожний непослух пан карав свого підданого, як сам хотів. Деякі жорстокі пани за найменшу провину карали селян канчуками, били аж до крови, замучували бідних людей. Не один нещасливий чоловік умер не повинно у панськiм дворі.

Страшно терпіли наші люде від панського панування. Ніде не можна було добути справедливості, бо суд був також у панських руках. Щож мали робити бідні люде? Один тільки був спосіб: кинути рідне село і далеко десь шукати ліпшої долі. Так і робили селяне. Хто був молодий, сильний, відважний, той пращався з ріднею, брав у клунок, що мав дорожше, і потайки, ніччю втікав зі села. Втікали наші люде далеко в гори Карпати і приставали до розбишацьких ватаг. Разом з розбишаками нападали на панів і відплачували їм за свою недолю. Але ще більше втікали селяни в інші сторони, — на славне, вольне Запорожжя.

Запорожжя. Вся південна Україна аж до Чорного моря була пуста і незамешкана. Покривали її безмежні степи, високі трави. Весною степи зеленілися і вкривалися різнобарвними квітками. Під подувом вітру трави хвилювали як велике море. Ніколи плуг не переходив через ці безмірні простори; трава росла, достигала, сохла, ніхто її не косив ані не топтав. Степами пливе ріка Дніпро. Дніпрові води стрічають по дорозі

високі скелі, пороги. З шумом і гуком переливається тут вода, вкривається хвилями і піною. Дніпрових порогів числили дев'ять найбільших: Кайдак, Сурський, Лохавський, Звонець, Дід або Ненаситець, Внук або Вовніг, Будило, Вільний або Гадючий. Були й менші пороги або забори. Низше порогів Дніпро розливається широко і ділиться на кілька великих русел і безліч менших рукавів чи річок. Між цими річками лежать острови та плавні.

Острови є вищі, часом скалисті, покриті лісом; плавні це місця, які вода заливає весною, підчас повені, на них росте трава, очерет, лоза, верба й усякі корчі. Цей край нище Дніпрових порогів називали Низом або Запорожжем.

Запорожжа мало буйну рости́нність і багато всякого звіря. Степи давали добру пашу, на якій могли вижитися табуни коней і стада худоби. Бували тут й рослини, яких коріння та стебло могло знадобитися на поживу й людині. Над ріками росли дерева й корчі зі смачними овочами. В затишних місцях, по скалах стелилася виноградна лоза, що давала великі і добрі овочі. В старих дубах і буках, дупластих від старости, зчаста знаходилися рої пчіл і мід прегарного смаку і запаху. Звіря в лісах і степах була така сила, що зубри, дикі коні й олені ловці били тільки для шкіри, а з мяса брали лиш товсті́йші частини, решту кидали, — так багато всього було. Диких кабанів не їв ніхто. Дикі кози прибігали зимою тисячами з степів у замешкані околиці, селяне били їх тисячами. На ріках гніздилися бобри, звірятка, що мають прегарне футро. Птахів була така сила, що весною хлопці набирали повні човни яєць качок, гусей, журавлів, лебедів, а потім ловили цілі комори молодих птахів. Орлят брали до кліток

задля їх пер, що були потрібні до стріл. Ріки були повні риби; часом в одну сіть ловили по дві тисячі риб, а найменші були довгі на стопу. Навіть собак годували рибою і мясом.

Татаре. Та хоч Запорожжа було таке багате у всяке добро, мало хто відважувався заходити туди, бо життя було небезпечне від Татар, що кочували у степах. Татаре, це був дикий народ, що прийшов до нас із Азії. Вони були низького зросту, мали широкі плечі, велику голову. Їхнє лице було широке з вистаючими кістями, з рідким заростом, ніс плоский, очі малі та криві. Їхні оселі були на півострові Криму. Вони не любили хліборобства і не сіяли збіжжя; все їхнє майно це були великі стада коней і овець. Жилилися найбільше мясом і молоком. Улюбленим напитком був у них кумис, квасне кобиляче молоко. Татаре були добрими їздцями і гарно стріляли з луків. Татарський хлопець від малого вчився їздити кінно та стріляти з лука. Нераз не діставав їсти весь день і мусів сам добути собі поживу на ловах. Татаре не любили спокійного життя, радо йшли на війну, шукати здобичі на Україні.

Татарське військо виходило у похід найрадше весною, як українські степи вкрилися травою. Перед військом Татаре висилали на всі сторони шпигунів, щоби дізнатися, де можна знайти найбільшу здобичу. Татарське військо переправлялося на долишньому Дніпрі, кожний Татарин роздягався, до хвоста свого коня прив'язував вязку тростини і клав на ній сидло, зброю й одіння, щоби не замокло, коня вів за узду до води і потім плив, одною рукою веслував, другою держався кінської гриви. На Україні були головні дороги, якими Татаре йшли у похід: Чорний Шлях між Дніпром

і Богом, Кучманський по правім боці Дністра, Муравський по лівій стороні Дніпра.

Татарські відділи або загони ішли балками і ярами, щоби Українці їх не досягнули; в ночі не розпалювали вогнів, на всі сторони розсилали розвідників. Як уже були в нутрі краю, ділилися на три часті. Головний відділ або кіш був у воєнній готовості й ішов на ворога. Битву Татаре вели в той спосіб, що ставали в дуже широку лінію і старалися оточити противника з боків і ззаду. Але боролися тільки з меншими відділами, бо не мали іншої зброї, як шаблі і луки. Два менші загони пускалися на боки за здобичею.

Горе тому селу, на яке напали Татаре! Вони оточували його з чотирьох сторін і підпалювали крайні хати, щоби викликати переполох між мешканцями. Потім кидалися на вулиці і починали грабіж і розбій. Забирали коні, корови, вівці й інші звірята і виганяли їх за село. З хат виносили всяку поживу, міхи муки, убрання, постіль, усе, що впало в руки і клали на коні. Хто боровився, того убивали; хто був безпомічний, цього брали в полон або ясир. Куди перейшли Татаре, там лишилися тільки згарища, порожні хати, кров і тіла убитих.

Татарська неволя. Полонених людей Татаре вели до свого коша. Кожний Татарин мав при сидлі кілька шнурів, арканів, ними вязав нещасних невольників. Потім обтяжений добичею татарський табор поволі вертався назад. Бранці мусіли іти пішки всю дорогу. Горяче степове сонце палило їм голови, спрага стягала уста, голод і труд томив усе тіло. Ішли босі, ледви одіті, спотикаючися, роздираючи собі ноги о колюче терне. Йшли старі діди і здорові муштини, жінки і діти; ішли сумні, пригноблені, втираючи сльо-

зи, важко ридаючи. Кожний з них потерпів якусь утрату: одному убили батька, другому забрали дитину, іншому пропала вся родина. Татаре вели всіх бранців до Криму. В татарських містах Бахчисараю, Кафі й інших були великі торговиці, на яких продавано невольників. Нещасливі люде стояли там рядами і чекали своєї долі. Купці з різних далеких сторін, найбільше Турки і Араби приходили і оглядали їх, так, як на торзі оглядають худобу. Одні купували сильних, здорових муштин, інші брали жінки, ще інші вибирали собі діти. Купець платив Татаринowi плату, яку він хотів, і забирав зі собою невольників. На ніщо не уважали дикі Турки: нераз видавали дитину з рук матері, нераз ділили брата від сестри, чоловіка від жінки. Серед плачу і ридання пращалися бездольні люде, — звичайно на віки.

Козаки. Оттак життя у степах було дуже небезпечне. В кожній хвилі можна було потрапити в руки Татарам. Але хоч так тяжко було тут жити, все знаходилися сміливі люде по містах і селах, що збиралися разом, вибирали собі старшого і кінно, зі зброєю в руках, ішли на Запорозжя. Там вони стріляли звіря, ловили дикі коні, рибалкували по ріках і потім з мясом, рибою, шкірами і зловленими звірятами верталися до дому. Декотрі з них шукали собі безпечного місця, ставили хати та розводили господарство: годували худобу, закладали пасіки, потрохи орали степи і сіяли збіже. Вони були все в небезпеці. Татаре неохотно дивилися на українських поселенців і старалися їх знищити. Але наші люде хоробро боронилися від ворогів, а нераз і самі ходили на татарські села, билися з Татарами, забирали їм худобу і коні та нищили їхні оселі. Тих сміливих людей, що ішли промишляти в степи і воювали з Татарами, на-

зивано козаками. Козак це слово татарське, значить: юнак, молодець. Від того, що козаки мешкали на Запорозжжі або Низу, називано їх Запорозжцями або низовими козаками.

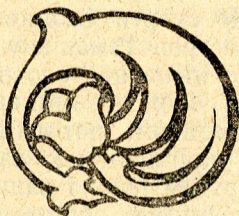
Запорозька Січ. З початку козаки були самі міщане і селяне. Але слідом до них почали прилучатися біднійші шляхтичі, а далше ішли на Запорозжжа й могутні пани, що шукали небезпек і хотіли навчитися хоробрости і витривалости. Серед тих козаків був на Запорозжжі також князь Дмитро Вишневецький. Він був чоловік багатий, мав на Волині кілька сіл, але кинув своє майно і пішов козакувати. Козаки не мали тоді сталої оселі і переходили з місця на місце, і раз тут, раз де инше нападали на Татар. Вишневецький був досвідний войовник і бачив, що така боротьба не дуже шкодить Татарам і щоби справді побідити орду, до сього треба мати добре військо і хоч одну твердиню до оборони в часі татарського нападу. Вишневецький зібрав найсмільчивіших козаків, дав їм добру зброю і поїхав з ними на острів Малу Хортицю. Це був невеличкий островець, але високий і скасистий, добрий до оборони. В найвищій частині острова, над самим берегом, князь Дмитро визначив місце на твердиню. Козаки викопали кругом глибокі рови і землю з них викидали на вали, високі на кілька метрів. На валах били частокіл, клали деревляні зруби й уставляли помости під гармату. Вхід зробили лиш один, широкий, для переїзду. Замикали його кріпкими оборонними воротами з дерева, а через рів ішов зводовий міст, що підносився ланцями в гору. Між валами краєм стояли курені. Курінь, це козацька хата; ставили її з дерева, а верхом крили очеретом або й звірячими шкірами, яких у степу було багато. По середині твердині лишився віль-

ний майдан. Така фортеця була подібна до інших замків, що їх тоді було багато на Україні. Але козаки дали їй нову назву „Січ“, — від слова сікти, рубати, бо на укріплення сікли дерево; саміж звали себе Січовиками. Від того часу Запорозька Січ була головною козацькою оселею. Се було 1550 р.

Смерть Дмитра Вишневецького. На Січі князь Вишневецький зібрав значне число козаків, постарався о кілька гармат, добув добрих рушниць і вів війну з Татарами. Кримський хан дуже налякався козацької твердині і кілька разів намагався її здобути і знищити. Але аж по сімох роках війни, при помочи Турків повелось йому підійти під Січ і розпочати облогу. Козаки боронилися завзято через три тижні. Та на кінець не стало їм пороху і поживи, і Вишневецький приказав їм лишити оборону. Потайки переправилися козаки на инший остров і подалися в дальші місця. Татаре ввійшли до порожньої Січі і зруйнували укріплення. Князь Дмитро воював з бісурманами дальше і покінчив життя геройською смертю. В одній битві в Молдавії Турки взяли його до неволі і султан приказав його убити.

Народ називав князя Байдою за його неспокійне життя і зложив про його смерть гарну пісню. У Царгороді на ринку перед самою смертю пив Байда мід і горівку, — не журился тим, що зараз має умирати. Турецькому султанові подобалося його завзяття і сказав до нього: „Ой, ти, Байдо, славний лицарю! Будь мені вірний, прийми турецьку віру, то дарую тобі життя і дам за жінку мою доньку, — будеш паном на всю Україну“. Байда відповів султанові: „Лучше мені зараз умирати, як твою доньку за жінку брати. Твоя, царю, віра проклята, твоя донька

погана!" Тоді розлючений цар крикнув на своїх слуг: „Візьміть Байду добре в руки, візьміть, кріпко ізвяжіте, на гак ребром зачепіте!" Турки схопили Байду, вивели на високу вежу і ребром завісили на гак. Але вірний слуга подав князеви лук в руки і Байда став стріляти: першою стрілою убив султана, другою його жінку, третьою царівну. Тоді його Турки убили.

II. ЖИТТЯ І ЗВИЧАЇ КОЗАКІВ.

Нові Січі. По смерті Вишневецького козаки перенеслися на острів Томаківку і там zaloжили нову Січ. Але це місце не було для них вигідне і вони перейшли знов на инший острів Базавлук над Чортомликом, потім на Микитин Ріг. Нові Січі були укріплені так само, як Січ на Хортиці, мали кругом рови і вали, а вхід був забезпечений оборонними воротами. Для ліпшої оборони по середині майдану збудовано дерев'яну вежу і на ній поставлено гармати. При березі острова, в затишнім заливі була пристань для козацьких човнів. На Січі все стояла залога, зложена з кількатор людей. Інші козаки проживали в степах, на ловах і господарстві, або сиділи в різних місцях на сторожі і засідках, чекаючи на Татар. На зиму більша частина козаків ішла в городи і там торгувала або вела ремесла.

Запорозьке військо. Запорозьке військо було піше і кінне. Кождий козак старався мати коня до походу, але підчас бою Запорозжці воліли битися пішо. Зброя була різна. Звичайно козак мав при лівім боці шаблю і на лівім рамени віс довгу рушницю. Біднійші мали замість рушниці лук зі стрілами або спис. Підчас во-

енного походу козак мав також лопату до сипання валів, сокиру до рубання дерева, шнури до вязання возів і косу, щоби коневі придбати трави. З початку Запорожці не носили окремого убрання, а одягалися так, як міщане або селяне. Потім козацька старшина почала носити гарнійше убрання: жупан з червоного шовку, що звався китайкою, підперезаний шовковим поясом, кунтуш з довгими рукавами, розрізаними на кінці, широкі шаравари, гарні сап'янці, себто чоботи з дорогої сап'янової шкіри, на голові баранкову шапку з високим верхом. Але нераз бідний козак не мав у що задягнутися, як то співали у пісні: „на козакові шапка бирка, зверху дірка, травою підшита, вітром підбита, — куди віє, туди й провіває, козака молодого прохоложає!“

Козацька старшина. На чолі всього запорожського війська стояв гетьман. Він був найвищим начальником козаків, видавав прикази війську, проводив у воєнних походах, рядив на Січі і на всім Запорожжі. Його відзнакою була булава, срібна палиця з кулею на кінці; як гетьман виходив до війська, тримав булаву у правій руці. Перед гетьманом несено все бунчук, палицю з довгим волосінням із кінських хвостів. При гетьмані був писар, що писав усі військові письма й універсали (оповіщення); його відзнакою була печать. Обозний мав нагляд над козацьким табором й гарматами. Два судді судили козаків за всякі провини. Два осаули були при боці гетьмана і розвозили його прикази до війська. Військо ділилося на полки по 1000 людей; над кожним полком був полковник, його відзнакою була мала булава або пірнач. Сотники проводили сотнями, отамани десятками або курінями. Старший, що проводив на Січі замість гетьмана,

ззався кошовий. Хорунжі несли козацькі прапори. Кожен полк мав окремий прапор зі своїм знаком: на однім був меч або стріла, на другім хрест, сонце і місяць, на иншій голова якого звіряти. Герб (знак) усього запорожського війська був козак, з шаблею при боці, з рушницею на рамени. Козаки мали також свою музику, довшушів, що били в тарабани, трубачів з трубами і сурмачів з сурмами. Козаки кликали себе товаришами; в листах писали до себе „Панове Товариство“ або „Панове молодці“.

Рада. Для важних справ козаки скликали раду. На майдан на Січі виходили довбуші і били в тарабани. На цей знак козаки виходили з своїх куренів і ставали у велике коло, лишаючи по середині вільне місце. Тоді приходила старшина, гетьман, писар, обозний, судді, осаули, полковники і ставали посеред війська. Гетьман говорив, для якої справи скликав раду і питався, яка думка товариства. Тоді промовляли наперед старші, потім і козаки, і на кінець всі окликами давали знати, як хочуть вирішити діло. На раді відбувався також вибір нового гетьмана. Старий гетьман, що через неміч або старечий вік не хотів довше гетьманувати, скликавав раду і зрікався свого уряду: на килим, застелений посеред військового кола, складав свої відзнаки, булаву і бунчук. Тоді старшина і старі заслужені козаки, що мали повагу між товариством, подавали імена кандидатів на гетьманський уряд. Козаки криком давали знати, кого хочуть мати за гетьмана. Вибраний гетьман з початку відмовлявся, говорив, що він недостойний того уряду, просив, щоби вибрали кого иншого; але козаки криком силували його прийняти вибір. Тоді він дякував товариству й обіцяв добре правити і шанувати запорожські закони. Козаки ви-

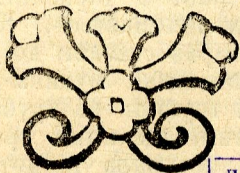
тали його згоду окликами й оплесками та кидали шапки в гору; старшина вручала йому гетьманські відзнаки. Гетьман мав дуже сильну владу, непослушних міг карати навіть смертю.

Новики і чури. Що року на весну на Січі приймали до війська нових людей. Хто мав охоту стати козаком, споряджував човен, набирав усяких припасів і їхав Дніпром на Низ. Кошовий відбував перегляд цих добровольців. Хто показався нездатний до війська, того відсилали до дому; але його припаси лишалися на Січі. Придатних до воєнної служби записувано в реєстр, себто спис війська. Новобранця приділяли до котрогогонебудь куріня, під владу отамана. Він звався новиком або чурою. Таких новиків на один курінь приходило 30 і більше, а старих козаків було тільки десяткох. Новик через три роки відбував пробу у війську; не мав права брати участі в раді або в інших зборах, був тільки слугою старшого козака. Він чистив зброю, вчився стріляти з рушниці і з лука, заправлявся до шаблі, підчас походу пильнував козацькі коні, набивав рушниці, помагав копати окопи. Таких чурів козаки тримали дуже остро, карали суворо за кожну провину, особливо підчас війни, — коли хто важився утікати з поля бою, карали його смертю. Але під доброю рукою свого старшого чура вчився витривалости, хоробрости і військових звичаїв і ставав потім добрим лицарем-козаком.

Івась Коновченко. В давній пісні співали про славу молодого новика Івася Коновченка. Він був козацьким сином, але його батько загинув у війні й Івася ховала мати-вдова в місті Черкасах. Вона боялася, щоби її одинокий син не став козаком, так, як батько, і тримала його при собі та вчила господарства. Але в той час кор-

сунський полковник Филон почав покликувати добровольців до походу на Татар. Тоді й Івась Коновченко нагадав собі свій козацький рід і забажав іти на війну. Прийшов він до своєї матері і каже: „Поблагословіть мене, мамо, я піду з полковником Филоном лицарської слави добувати, за віру християнську воювати, може дасть Господь яку добичу добувати!“ Як почула це вдова, облялася гіркими сльозами: „Ой, Івасю, мій єдинчику! Чи ти не маєш досить їсти і пити, чи не маєш у чім гарно ходити, чи міщане тебе не почитають, чи козаки тебе зневажають? Не позволю я тобі іти з козаками гуляти, а прикажу я чотири воли запрягати та іти в поле на хліб орати. Будеш потім козаків на хліб, на сіль зазивати, будуть тебе козаки поважати!“ Заплакав Івась і крізь сльози сказав: „Ой мамо моя, не хочу я на полі орати, не хочу козаків на хліб, сіль зазивати, — будуть мене козаки домарем, гречкосієм прозивати! Не хочу я за плугом ходити, спину нагинати, на воли козацьким голосом гукати! Не хочу сап'янців по борознах викривляти, китайкових жупанів пилом напилати! Хочу я на коня сідати, з козаками погуляти, весь козацький звичай пізнати!“ Просив Івась маму, щоби продала його чотири воли і купила йому доброго коня, але мати не хотіла того й слухати, сховала всю козацьку зброю. Але Івась Коновченко відшукав батьківську стару рушницю і тайком пішки пустився до козацького табору, що був далеко в степах. Полковник Филон відпочивав у своїм шатрі, але Івась сміливо ввійшов до нього і поздоровив грімким голосом. Полковник привитав його: „Ой, здоров, Івасю, прекрасний лицарю! Чи ти по своїй волі зайшов, чи тебе кінь до нас приніс? Чи ти здоровлям змагаєш, чи в себе молодець-

кого, доброго коня маєш?“ Івась відповів: „Я коня не маю, але молодецьким добрим здоров'єм змагаю. Позволь мені, пане полковнику, з козаками погуляти, лицарської слави заживати, за віру християнську стати!“ Але полковник не хотів пустити Івася на війну: „Ти ще дитя молоде, ніде не бувало, козацького звичаю не пізнало, козацької крові не видало! Як ти кров побачиш, то налякаєшся, — в старі козаки, панове молодці, хай вони гуляють, слави добувають.“ На це Івась відрік весело: „Ей, пане полковнику, візьми ти каченя старе і мале, та пусти на Чорне Море, — чи не попливе мале, так само, як старе?“ Здивувався полковник розумом хлопця і пустив його на війну. Івась Коновченко в короткому часі доконав славних діл, взяв у полон багато Татарів і Турків і добув собі велику славу. Тоді мати поблагословила його, продала чотири воли і купила Івасеві гарного козацького коня. Івась Коновченко погиб лицарською смертю у степах у боротьбі з Татарами.

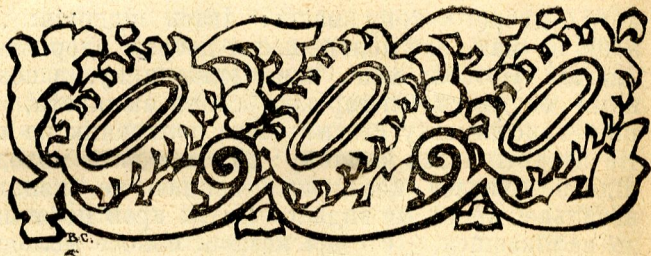
Львівська державна
наукова бібліотека

№ 3007

Львівська бібліотека

АН УРСР

№ И 59560

Ш. БОРОТЬБА З ТАТАРАМИ І ТУРКАМИ.

Похід на Татар. Запорожці безнастанно вели боротьбу з Татарами. Що року весною з Січі розсилено по городах хоругви з хрестом і такий зазив: „Хто за віру християнську хоче піти на паль, хто хоче, щоби його четвертовано, колесовано, хто не боїться смерти, нехай пристає до нас! Пощо смерти боятись! Від смерти не втічеш! Ось козацьке життя!“ З усіх сторін поспішали на Січ старі козаки і нові добровольці, що бажали поборотися з невірними, добути славу і здобичу.

Вчасним ранком тарабани і труби давали знак, що похід починається. Козаки вже в ночі були готові і зараз ставали до своїх відділів. По переду їхала козацька музика з усякими інструментами. Одні трубили на трубах і сурмах, інші били в тарабани, ще інші грали на бандурах. За музиками виступала кіннота, десяток за десятком, сотня за сотнею, рядами, у гарнім порядку. Перед кожним відділом їхала старшина, то отаман, то сотник, то знов полковник в панцирі, з пірначем у руках. Потім ішла піхота з рушницями через плечі, з шаблями при боці. Старші їхали на конях. Кожний відділ мав свій прапор, — різнобарвні знаки маяли над військом,

немов летіли горою дивні птиці. Серед вибраного полку війська їхав гетьман зі старшиною, — здалека було видно гетьманський бунчук. По заду в дві і три пари коней тягнуто гармати, — одні чорні, великі, з широкими дулами, інші менші, що сяли в світлі сонця. На кінець на малих і більших возах, везено запаси поживи й муніції, в міхах і деревляних та залізних скринях. Похід кінчив відділ кінноти, що доглядав порядку в таборі і пильнував, щоби на військо не прийшла з заду яка пригода.

Битва з Татарами. Перед військом на всі сторони розсилано сторожі, щоби дізнатися, де знаходяться Татаре. Козацькі стежі скоро знаходили ворога, бо татарські залоги скиталися всюди по степах. Наперед гляділи козаки, де є табуни коней, висилали в ту сторону сильний відділ кінноти, розганяли сторожу і брали коні з собою. Здобуті коні розділяли між піхотинців; так збільшалось число кінноти. Як Татар було більше, вони виступали до бою. Тоді проти них виїздили що сміливійші козаки на герць, себто на боротьбу одинцем. Потім і вся сотня пускалася з шаблями на ворога. Але як сили Татар були дуже великі і не можна було дати їм ради, кіннота верталася до війська і тут роблено приготування до головного бою. Запорожці мали свій окремий спосіб боротьби. На приказ гетьмана вози з припасами, що були по заду, їхали вперед і ставали в два або три ряди по боках та на чолі війська. Таким способом робився якби вал або мур з возів кругом війська; козаки звали се табором. Такий табор разом з військом ішов поволи проти Татар. Як вже були близько ворога, починали стріляти з гармат, а потім і з рушниць. Татаре кидалися на табор і намагалися його розбити, але козаки ізза возів стріляли до них і не да-

вали приступити ближче. Таким робом Запорожці ішли чимраз дальше і або знов випускали на ворога кінноту, або боронилися з табору. Навіть, як число Татар було таке велике, що треба було уступати, табор ратував козаків з найоільшої небезпеки і так вони верталися з степів на Січ.

Смерть Хведора Безрідного. Серед боротьби з Татарами не один козак зложив свою голову за рідний край. В одній старій пісні оповідається, як загинув у степу курінний отаман Хведір Безрідний. Він був на сторожі над Дніпром зі своїм чурою Яремою. Підчас обіду несподівано нанали на них Татаре. Оба Запорожці боронилися завзято і відогнали Татар, але Хведора влучила куля і від татарської шаблі він дістав глибоку рану. Постріляний, порубаний, він лежав над Дніпром і вірний чурою водою промивав йому смертельні рани. Промовив тоді Ярема до Хведора Безрідного: „Пане отамане, чи не добре булоб дати знати до батька-матері про твою пригоду?“ Отаман відповів: „Не знайдуть уже мене живим батько ані мати... Чуро мій молодий, я дарую тобі коня вороного, мою зброю, шаблю і рушницю, їдь ти скоро до товариства, закликай козаків до мене“. Спочив чуро на коня, прибіг над Дніпро і став кликати до козаків: „Панове молодці, добре ви дбайте, човни повертайте, Хведора Безрідного ратувати поспішайте!“ Кошовий глянув на зброю і коня чури і сказав: „Ей, чуро Яремо, не своїм ти конем гуляєш, не своєю зоревю вихваляєшся, не свою шаблю і рушницю маєш! Деся ти свого пана вбив, або зранив, або молодого душі ізбавив!“ Чура зіскочив з коня, поклонився кошовому і відрік: „Ой, батьку кошовий, отамане військовий! Я свого пана не вбив ні зранив, ні молодого душі ізбавив; - його

татарська шабля порубала, його бісурманська стріла постріляла. Лежить мій пан у лузі, постріляний, порубаний, смертельними ранами знеможений. Та прошу я милости вашої у луг поспішати, Хведору Безрідному поратунок дати!" Козаки скочили на коні і поїхали чимскорше в луг, але Хведора Безрідного не знайшли живим, — він умер сам один у степу безлюднім. Тоді товариші вкрили йому тіло червоною китайкою, шаблями викопали глибоку яму і похоронили хороброго лицаря. Накопали ще більше землі, висипали високу могилу і на верху встромили козацький прапор. Як могила вже була готова, стали кругом і по військовому звичаю ще раз вистрілили з рушниць у честь отамана. Помер, поляг, Хведір Безрідний, але слава його не вмере, не поляже, — поки світ буде світити і сонце сіяти, будемо його славу прославляти!

Походи на море. Проти Турків Запорожці ходили найбільше човнами рікою Дніпром на море. Такий похід був дуже небезпечний і козаки приготувляли його старанно. Відважні молодці, що хотіли пуститися в море, просили на це дозвілу гетьмана і вибирали собі старшого до проводу в поході. Зараз починали будувати човни, звані чайками. Чайка була довга на 20 метрів, широка найбільше на 4 метри. Робили її з видовбаного пня липи або верби, боки та дно оббивали дошками. В чайці було десять або більше лавок для гребців і при кожній лавці по два весла. На переді і позаду були керми, прилади, якими обертали човен і давали йому напрям. Кожда чайка мала по середині високий стовп, щоглу, на котрій завішували полотняне вітрило; вітер віяв у вітрила і так посував чайку. Човни по верх обливали смолою, щоби вода не добувалася через прогалини між до-

шками. Щоби човен не потапає під час бурі, козаки прикріплювали вязки довкола очерету, — навіть як вода залляла човен, він держався поверх моря. До кожної чайки брали по 4 до 6 малих гарматок і відповідний запас куль та пороху. Засоби поживи складалися зі сухарів, пшона й іншої поживи, яку кладено у вузькі довгі бочки. В чайці містилося 50 до 70 людей. Запорожець, що ішов на море, брав зі собою шаблю, дві рушниці, шість фунтів пороху і кулі; з одєжі брали тільки що найпотрібніше, — дві сорочки і дві пари шараварів, поганенький кафтан і шапку. Крім досвідних козаків їхали також хлопці-молотики до помочи і послуги.

Як усі приготування були вже покінчені, Запорожці прасалися з Січею і плили в низ Дніпром. Отаман походу плив на першій чайці, на щоглі висів його прапор. Інші човни трималися близько коло нього. Турки нераз знали, що козаки приготувають похід і при горлі Дніпра заступали їм дорогу своїми ґалерами і починали стріляти з гармат в Очакові. Але Запорожці все вміли перехитрити Турків. — серед темної ночі тихцем несподівано переїздили попри ґалери і впливали на повне море. Тоді козацька фльота мала отворену дорогу на всі сторони Чорного моря; плили або на Крим, або до Малої Азії, або під сам Царгород, до султана в гості. Козацькі чайки плили дуже скоро і несподівано припливали під турецьке місто. Тоді Запорожці скоро висідали на беріг, на чайках лишали тільки невелику сторожу, двох дорослих і двох хлопців і з рушницями вибиралися на Турків. Як місто не було підготовлене до оборони, напад ішов легко, козаки підпалювали більші будови і серед метушні збирали здобичу. На укріплені замки ішли наступом і по драбинах вдиралися

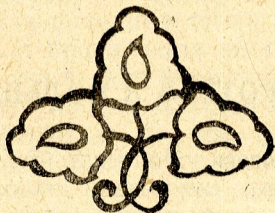
на мури. Здобичу переносили на чайки; найбільш радо брали зброю і турецькі гармати.

Часто ловили Запорожці на морі турецькі кораблі. Турецька галера була більша і вища як чайка і козаки скорше замічали Турків і могли приготувати напад. Щоби Турки їх не добачили, звивали вітрила, складали до долу щогли і плили так, щоби сонце на них не світило. Перед заходом сонця плили скорше, і як настав вечір, несподівано окружали галеру. Відважно кидалися на поміст корабля, билися з Турками й або їх убивали або брали в полон. Галера з цілим майном ставала військовою здобичею; козаки брали її зі собою. Дуже небезпечна була боротьба, як галер було багато, бо Турки мали гармати і добру залогу з яничар. Нераз Турки з далека побачили чайки і почали стрілянину, — неодна чайка потонула тоді від гарматньої кулі, неоден козак знайшов смерть на морі. Часом Турки зловили кілька чайок і взяли козаків до неволі. Але частіше Запорожці побіджали музулман і зі славою та здобичею верталися на Січ.

Олексій Попович. Про пригоди на морі козаки знали складати різні оповідання і пісні. Славна була дума про Олексія Поповича і бурю на морі. Запорожці їхали чайками по Чорному морі. Була тоді непогода. Хмари вкрили небо, затьмили зорі і місяць. Почався дощ, а вітер став підіймати високі хвилі. Страшна буря повстала на морі. Козацькі чайки не могли вдержатися разом, — частину їх занесло в ріку Дунай, частину під турецькі береги, а решта потапала на середині моря. Було тут триста козаків зі старшиною. Отаман Грицько Зборовський промовив тоді до козаків: „Козаки, панове молодці! Щось велика хуртовина піднялася на нас на морі. Може хто з вас має великий гріх на собі і через це

ми потапаємо. Уважайте, козаки, своїх гріхів не тайте; хто гріх на собі почуває, нехай сповідатися наперед Богу і потім Чорному морю і мені старому отаманови кошовому. Ліпше нехай один покається і відпокутує, як усе військо має пропадати!“ Всі козаки мовчали, бо ніхто не почувався до великої вини. Тоді повстав Олексій Попович, військовий писар і сказав: „Козаки, панове молодці! Візьміть ви з мого лука тетиву і звяжіть мені взад руки, до шиї причепіть тяжкий камінь, очі завяжіть китайкою і киньте мене в Чорне море! Нехай я один загину, як тільки війська безвинно має пропадати!“ Зачудувалися козаки і сказали: „Олексію Поповичу, славний лицарю й писарю! Ти щодня тричі святе письмо в руки береш і читаєш і нас простих козаків навчаєш, — якіж ти гріхи на собі маєш?“ Заплакав тоді Олексій і став оповідати: „Хоч я й письмо святе читаю, то більше від вас усіх гріхів маю. Як я дома проживав, кривдив сусідів, зневажав старих людей, розбивав діти, не любив братів і сестер, гуляв і забавлявся, а перед церквою шапки не здіймав, — не шанував я нікого, навіть батька і матері, хоч вони за мене молилися, щоби я поправився. Не Чорне море мене тепер потапає, а батьківська й матерня молитва карає“. Як почув це отаман Грицько Зборовський, сказав: „Не будемо, панове молодці, такого лицаря в море кидати, але візьміть Олексія за руки, врубайте йому з лівої руки пальцямізинця і пустіть кров до Чорного моря: може Чорне море прийме його кров, може утихне хуртовина“. Зробили козаки, як приказав отаман, — врубали малий палець Олексієви і пустили кров до моря. І зараз море затихло, буря втихомирilasя і козаки щасливо доїхали до берега. Тоді Олексій Попович взяв у руки святе письмо

і навчав козаків: „Слухайте, що святе письмо каже: Хто чтить отця і матір шанує й поважає, той марно ніколи не пропадає; того меч і стріла минає, того батьківська і матерня молитва із дна моря винімає“.

IV БОРотьБА З ПОльЩЕЮ.

Реєстрові козаки. Польські королі були недоволені з цього, що козаки заложили собі на Запорозжжі якби свою державу і що воюють з Татарами і Турками. На Запорозжже втікало багато селян-кріпаків, що не хотіли робити панщини; через це шляхті не ставало робітника. Козацькі походи на Крим і на Чорне море стягали на Польщу гнів турецького султана. Щоби здержати Запорозжців від походів на море, польський король оголосив, що кождий козак може нанятися до королівського війська і дістане за це платню, убрання й удержання. Зголосилося 500 козаків і Поляки записали їх в один спис або реєстр. Тих козаків називано реєстровими, або городовими, бо вони мешкали в городах. Їм не вільно було ходити на море і воювати з Татарами без дозволу короля, вони мали мешкати на місці, яке їм назначили польські полководці. Потім число реєстрових козаків збільшено до 6000 і поділено їх на шість полків: черкаський, канівський, корсунський, чигиринський, білоцерківський і переяславський. В Терехтемирові був військовий шпиталь, скарбівниця і місце, де сходилися ради. Але Запорозжців було десять разів

більше і вони дальше павували собі на Січі і вели війну, з ким хотіли.

Перші війни з Поляками. На Запорозжі всі були собі рівні, — чи багатий, чи бідний, чи пан, чи селянин. В Польщі вся влада і сила була в руках великих панів. Пани намагалися взяти козаків у свої руки і зробити з них своїх кріпаків. Але козаки мали зброю в руках, не піддавалися і боронилися. Так почалися війни козаків з Поляками. В 1593 р. проти панів виступив гетьман Криштоф Косинський. Але замість іти проти Поляків, він воював з князем Константином Острожським, не уважаючи на це, що князь оснував першу виспу українську школу, академію в Острозі і щиро працював для українського народу. Князь Острожський розбив його військо під Пяткою на Волині.

В 1595—1596 р. було нове повстання, тепер вже проти польських панів. Запорозьким гетьманом був Григорій Лобода, старий козак, проводир заможних козаків, що мали свої землі. До помочі йому прийшов Северин Наливайко, славний вояк, що бував у походах проти Турків і в Молдавії і в Угорщині. Він був старшиною ватаги, що людям робила багато шкоди і тому Запорозжці неохотно брали його до спілки; але він прислав на Січ пару тисяч коней, здобутих на Турках. і тим залагодив товариство. Козаки боронилися спершу в Київщині. Але польського війська було більше і треба було відступати; Наливайко мусів кинути гармати в ріку, а кулі і порох закопав у землі. Козацькі полки відступили на лівий беріг Дніпра й окопалися в таборі над рікою Солоницею коло Лубен. Поляки стиснули козаків з усіх сторін; не було навіть куди вигнати коней на пашу, не було місця розкласти табору. Настали великі спеки. Серед війська

почалися слабости, щоденно вмирили десятки і сотки юнаків, не було де хоронити трупів. Серед війська прийшли розрухи; на раді якісь злочинці кинулися на гетьмана Лободу й убили його. Військо кричало, що не хоче битися, що треба миритися з Поляками. Поляки зажадали, щоби видати їм в руки Наливайка й інших старшин та віддати гармати, хоругви, відзнаки, всю зброю, — військо обіцяли пустити до дому. Згодилися на це нерозважні козаки. Але як тільки віддали зброю, польські жовніри кинулися зрадливо на них і стали рубати шаблями, — ціле поле вкрилося козацьким трупом. Наливайка і решту старшини Поляки завезли до Варшави і там покарали його смертю, — голову зрубали, тіло розсікли на четверо і повісили на показ. Запорожці побачили по тій війні, що їх сили ще за слабкі, щоби побороти Польщу.

Самійко Кішка. Потім запорожським гетьманом був Самійло Кішка, про котрого славні діла співали пісні. Він дістався з сорок козаками до турецької неволі і прикований до ґалери мусів гребти, як інші невольники. Одного разу його пан Алкан-паша поїхав до Трапезунта в Малій Азії і догляд над невільниками полишив своєму вірному ключникови Ілашу Потурнакови. Цей ключник колись був козаком, навіть сотником, але в турецькій неволі покинув християнство, став ренеґатом і ще гірше, як самі Турки переслідував невольників. Потурнакови скучно було сидіти самому і він отворив кайдани Самійка Кішки і запросив його до себе пити. Обережний гетьман пив небогато, а напитки тайком виливав. Потурнак же напився так, що п'яний заснув. Тоді Кішка положив його до ліжка і забрав йому 84 ключі і скоро повідмикав колодки від козацьких оков. О півночі яничари з Алкан-па-

шею вернулися на галеру, козаки кинулися на них і всіх поубивали. Одному лише Потурнакови пощадили життя і він з вдячності за це подав Кішці спосіб, як перевести безпечно галеру до Дніпра. Половина козаків перебралася за Турків, друга половина удавала невольників; Іван Потурнак говорив добре по турецьки і як стрінулися з іншими галерами, удавав, що везе Алкан-пашу. Так заїхали козаки аж на Січ. Самійло Кішка ходив потім із Поляками в похід над Балтійське море і там поляг у битві 1602 р.

Петро Конашевич Сагайдачний. Найславніших діл доказало запорожське військо за гетьманства Петра Конашевича Сагайдачного. Він був родом із Галичини і належав до малої української шляхти, що жила по селах і своїми руками управляла рілю. Вчився в острожській академії, потім пішов до запорожського війська і став гетьманом 1616—1622. Він був чоловік відважний і розумний. В боротьбі не цинив життя, сам шукав небезпеки, в битву йшов перший, уступав останній, в таборі був обережний, мало спав і зовсім не пив. Від козаків він вимагав послуху і карности, за всякі провини карав остро. Він бачив, що козаччина не має ще сили, щоби поконати Польщу і задумав виробити добре і відважне запорожське військо. Під проводом Сагайдачного козаки ходили що року великою фльо-тою в сто і більше кораблів на Чорне море і були пострахом для Турків і Татар. Здобув він місто Кафу на Кримі, де був головний торг бранцями і висвободив кілька тисяч християнських невольників. Нападав на Малу Азію, здобув міста Синопу й Трапезунт і вивіз звідтам велику здобичу. Під його гетьманством козаки ходили навіть під сам Царгород і спалили передмістя султанської столиці. Сагайдачний поміг

також Полякам проти Турків і в 1621 р. побив турецькі війська під Хотиним. Козацька слава розійшлася тоді по всьому світі. Всюди славлено цих дніпрових лицарів, що не бояться ні води, ні вогню, ані куль, ані стріл, ідуть в кожну небезпеку і всюди побіджають. Сагайдачний помер від рани, яку дістав у хотинським поході; все своє майно записав на українські школи у Києві і Львові. По Сагайдачним були гетьманами Олифер Голуб, Михайло Дорошенко й інші.

Війни 1625 і 1630 р. Невдовзі по смерті Сагайдачного знов почалися війни з Поляками. Війська козацькі були тепер більші і мали ліпший воєнний досвід, то й боротьба ішла їм гарнійше. В 1625 р. велике польське військо вирушило проти козаків над Дніпро. Козаки окопалися на урочищі Медвежі Лози біля Курукового озера (напроти Кременчука). Це було давнє городище на горбку серед болот і багна. Козаки усталили табор з возів у кілька рядів, укріпили його окопами і валами. Довкола по хащах, гаях, лозах, над річками поставляли сторожі і засідки. Гетьманував тоді Марко Жмайло. Польська кіннота великою силою ударила на табор. Але козаки прийняли їх з-за табору огнем з рушниць, інші вискочили із засідок і почали острілювати ворога з боків. Богато польського війська вбито, інших поранено; мало не погиб і сам польський вожд Конецпольський. Дальші наступи були такі самі невдатні. Поляки мусіли миритися. Згодилися на це, що козацьке реєстрове військо матиме 6000 людей та що полишиться йому давна самоуправа.

В 1630 р. козаки знов підняли повстання проти Поляків. Причиною війни було це, що польське військо, яке стояло на кватирах у Київщині, страшно нищило українські села і міста.

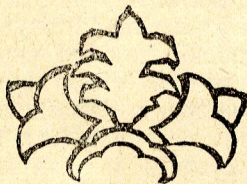
Козаки нарікали також на переслідування української церкви і віри. Гетьман Тарас Федорович, званий Трясилом, зібрав трийцять тисяч війська з козаків і селян. Головний табор був під Переяславом по лівому боці Дніпра. Козацькі сторожі обсадили цілу ріку Дніпро, всі броди і переправи і довго не пускали Поляків на Лівобережжя. Але польські війська врешті переправилися через ріку і почали облогу козаків. Бої ішли через три тижні з великими втратами для Поляків. Одного дня невеликий козацький відділ, з двіста коней, вийшов на стежу. Поляки замітили їх і окружили довкола. Козаки замкнулися в якійсь шопі і боронилися так завзято, що ні одного Поляки не взяли живим, — тільки одного сотника і то раненого. Але тимчасом з козацького табору замітили, що в польським таборі нема доброї сторожі. Гетьман дав приказ до випадку. Козаки напали на польську артилерію, розбили невеликий відділ, що її пильнував, забрали щонайбільші гармати і притягли до свого табору. Потім пустилися ще над ріку і попалили перевози, що там збудували Поляки. Польський гетьман Конецпольський зразу хвалився, що кровю загасить козацьке повстання, але далі побачив, що нічого не вдіє Українцям і мусів миритися. Козакам дозволено мати реєстрового війська вісім тисяч і в нічім не змінено козацьких установ.

Повстання 1635—1638 р. По переяславській війні Поляки бажали перешкодити козацьким повстанням і побудували коло Дніпрових порогів великий замок, Кодак. У замку поставлено сильну сторожу і вона пильнувала, щоби ніякий козак не важився переїхати Дніпром на Запорозжя. Запорозжці з ненавистю гляділи на польську твердиню і задумали її зруйнувати. Це зро-

бив Іван Сулима. Він був старий вояк, що бував у далеких походах на морі, в одній морській битві добув турецьку галеру і дарував її римському папі; за це папа дав йому свій золотий портрет. Сулима вертав літом 1635 р. з моря з ватагою козаків і темною ніччю підступив під Кодак. Користаючи з того, що сторожа спала, козаки по драбинах вдерлися до замку, вибили польських вояків і спалили та зруйнували замок. Пізніше Сулима ховався на однім Дніпровім острові, але його віднайдено і самі товариші видали його. Сулиму завезено до Варшави і там зрубано йому голову, тіло почетвертовано, так як Наливайка, і повішено на рогах міських мурів.

Але козаччина не втихомирилася. В 1637 р. знов підняв повстання Павло Михнович або Павлюк. Він розіслав по Придніпрянщині універсали, вказував на зневаги, що козаки терплять від Поляків, і закликав усіх до війни. Зібрав він до сорок тисяч війська. Ішли до нього люде з усіх сторін, з чим хто мав, з рушницями, списками, косами, сокирами! До першої битви прийшло під Кумейками над рікою Рось. Козаки ішли справно табором, в шість рядів возів, на переді шість гармат, в середині дві, ззаду також дві; військо було поділене на полки і сотні. Сильно ударили на Поляків; кому не ставало стрільби і иншої зброї, ті били ворога голоблями і дишлями. Але Поляки були сильніші і стали окружати козаків. Козаки не піддавалися, але боронилися завзято, — поле бою, сусідні ліси і дороги вкрилися трупом. Козацьке військо відступило на південь під Боровицю, пробувано боронитися ще там, але на кінець мусіло видати Полякам старшин. Павлюка з кількома товаришами знов покарано смертю у Варшаві.

Та повстання там не покінчилося. Козаки вибрали собі нових старшин, Яцка Острянина і Дмитра Гуню, і вони ще цілий рік вели війну з Поляками. Завзято боронився народ, — багато сіл і міст зруйнували Поляки, аж повелося їм знищити повстанців 1638 р. Польща тяжко карала козаків за це повстання. Польський король скасував уряд козацького гетьмана і назначив полковниками польських офіцерів. Козакам відібрано давні права і вольности і заведено над ними гострий догляд. Десять років жили козаки у тяжкій неволі.

V. ПОВСТАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Пановання шляхти. По невдатнім повстанню 1638 р. польська шляхта запанувала на Україні і в страшний спосіб гнобила український нарід. Селяне двигали чимраз гіршу панщину, міщане платили великі податки, українська шляхта була в погорді у Поляків, українська церква була переслідована. Шляхтичі навели на Україну Жидів і вони знущалися над народом. В одній думі описано, який гнет терпів наш нарід. Жиди-арендарі заарендували всі панські маєтності, торги, ярмарки, дороги, стави і ріки, всюди позаводили шинки і радилися як самі пани. Куди не повернувся козак або селянин, всюди мусів платити. При візді до міста Жиди брали мито не тільки від возів, але й від піших людей, навіть бідний старець платив за перехід. Як хотів ко-трий козак риби вловити, мусів їти поклонитися арендареві і заплатити за риболовлю. Навіть церкви були в жидівських арендах. Хотів хто охрестити дитину, то не ішов до священика просити о хрещення, а наперед ішов до арендаря і платив йому, щоби дозволив церкву відчинити і дитину охрестити. Козаки терпіли ве-

ликі кривди від своїх полковників Поляків. Ці полковники не дбали про це, щоби запорожське військо процвітало, а нищили Запорожців як найгірше. Від всього майна, худоби, збіжжя, козаки платили високі податки; здобичу, що здобули на Татарах, мусіли віддавати полковникам. Як котрий козак умер, його вдову і дітей шляхта уважала за мужиків і примушувала до панщини. Як подобалась котрому шляхтичеві козацька сіножать, поле або й хутір, він виганяв звідти козака з його родиною і майно його брав собі. Важко було терпіти Запорожцям ці знущання. Вониж були люде військові, заслужені у війнах з Татарами й Турками, вкриті славою, — а тут мусіли слухати польських панів і їхніх арендарів, якби кріпаки або невольники. Запорожці кипіли гнівом і обуренням на Поляків і чекали тільки доброї хвили, щоби підняти знов повстання і побити своїх гнобителів.

Богдан Хмельницький. В хуторі Суботові під Чигирином проживав козацький сотник Богдан Хмельницький. Він був з невеликого шляхотського роду. Його батько Михайло проживав зразу в Жовкві в Галичині, потім став урядником в Чигирині, господарував на селі і заснував свій хутір в степу. Свійому синові бажав дати вищу освіту і посилав його до шкіл у Львові. В 1620 р. Михайло Хмельницький ходив проти Турків і поляг в битві під Цецорою в Молдавії. Богдан дістався тоді до неволі і два роки терпів важко, аж повелося йому визволитися. Тоді вступив до запорожського війська і по кількох роках став сотником. Він вів дальше батьківське господарство в Суботові. Але як козаків розбито в повстанню 1638 р., Хмельницькому також стало гірше. Почали його переслідувати Поляки. Найбільше завзявся на нього урядник з Чигирина,

шляхтич Чаплинський. Він вподобав собі хутір Хмельницького в Суботіві і хотів його дістати в свої руки. Як Богдан раз пішов у похід на Татар, Чаплинський з своїми слугами наїхав на Суботів, забрав йому всю худобу, коні, збіжжя і инший добуток, а малого сінка Хмельницького так побив, що хлопець умер.

Хмельницький готує повстання. Хмельницький вернувся до дому і подав зараз жалобу на Чаплинського до суду. Але його там висміяли: „Суд дає справедливість шляхті, а не козакам“. Тоді Богдан поїхав з иншими козаками до Варшави, до короля. Тодішній король Володислав не любив шляхти, бо вона йому дуже докучила своєю гордістю, і бажав допомогти Запорозжцям. „Ви люде лицарські“ сказав він, „у вас шаблі при боці, — робіть самі собі справедливість“. Щоби козаки могли свободнійше прожити, король постановив уладити велику війну проти Турків і дозволив збирати військо та обіцяв повернути козакам їх давні права. Для більшої певности король видав козацьким послам листи з своїм підписом і печатю та новий прапор.

Але королівські листи взяв до себе на переховання козацький осаул Барабаш. Він приятелював з Поляками, дбав за панську ласку і не хотів сказати козакам, про що пише до них король. Тоді Богдан Хмельницький задумав хитрощами добути ті листи. Він запросив до себе Барабаша на бенкет, частував його дорогими напінками і говорив: „Годі тобі, пане брате, листи королівські держати, — чи не моглиб ми хоч у двох їх прочитати, козакам козацькі порядки подавати, за віру християнську достойно стати“. Відказав на се Барабаш: „На що нам козакам козацькі порядки давати, чи не ліпше нам з Ляхами, мостивими панамі, в мирі пробувати, з су-

покоєм хліб-сіль споживати, як в похід іти, своїм тілом комарів годувати“. Хмельницький розсердився на Барабаша за таку мову, але не дав пізнати по собі гніву, а приймав його ще ліпшими напівками, аж Барабаш п'яний повалився на землю. Тоді Богдан зняв йому з пальця золотий перстень, з кишені виняв ключі, зза пояса забрав платок і закликав вірного слугу: „Сідай на коня і чимскорше поспішай до Черкас, поклонися пані Барабашевій, передай їй ці знаки і проси, щоби видала королівські листи“. Слуга виконав приказ. Барабашева жінка зачудувалася, що Барабаш хоче дати королівські листи Хмельницькому, але як побачила перстень, платок і ключі чоловіка, показала післанцеві, де є шкатула з листами, і він забрав листи та повіз Хмельницькому. Хмельницький відіслав сплячого Барабаша до дому, а сам же почав приготівлятися до виїзду на Запорозжя. Барабаш роззлючений казав його арештувати, але приятель Богдана полковник Кричевський тайком випустив його з вязниці. Богдан сів на коня і в товаристві кількох вірних козаків виїхав на Запорозжя.

На Запорозжжі. На Запорозжжі по різних островах було тоді багато козаків, що повтікали зпід шляхотського панування і жили тут з ловів і рибальства. Богато було між ними таких, що колись воювали з Татарами й Турками, багато досвідних вояків, що брали участь у війнах з Поляками. Хмельницький зібрав їх на раду, розказав їм про всі насильства Поляків, прочитав листи короля і завізав до боротьби з Польщею. З радістю і одушевленням прийняли Запорозжці зазив Хмельницького. Здавна вони мали охоту іти проти ворогів України, а тільки чекали на добру нагоду і на доброго полководця. Ко-

зацька рада вибрала Богдана Хмельницького гетьманом і передала йому в руки булаву, котру носив колись Вишневецький, Лобода, Кішка, Сагайдачний. Тарас Трясило і інші славні гетьмани. Хмельницький почав готуватися до війни. Це було 1648 р.

До війни з Поляками Богдан Хмельницький взяв собі на поміч Татар. Татари були дотепер ворогами козаків. Але гетьман думав, що Поляки ще гірший ворог України і наперед треба їх побити, — на Татар прийде черга колись пізнійше. Він вислав до Криму своїх послів, зробив мир з ханом і наняв собі до війни кілька тисяч Татар. Татаре присягли, що служитимуть вірно Запорозжцям і в полон братимуть тільки Поляків, не Українців.

Жовті Води і Корсунь Весною 1648 р. вирушив Хмельницький з Запорозжя. Польський полководець гетьман Микола Потоцький вислав проти козаків у степи свого сина Степана з польським військом: реєстрові козаки під проводом Барабаша і інших старшин їхали човнами Дніпром до порогів. Поляки ішли собі в степи безжурно, не знаючи, які сили є у Хмельницького. „Ми на тих мужиків навіть не піднесемо шаблі, а розженемо їх нагайками!“ перехвалялися польські пани. Але гетьман надійшов з своїм військом несподівано й оточив польський табор на Жовтих Водах. Кілька днів тревала боротьба, бо Поляки мали добру зброю, але на кінець Запорозжці перемогли, багато польського війська загинуло, інші дісталися в полон. Степан Потоцький був ранений і умер в козацькій неволі. Зараз потім прилучилися до Хмельницького реєстрові козаки. Вони неохотно ішли проти своїх братів і як тільки дізналися, що Хмельницький переміг молодого Потоцького, кинулися на своїх полков-

ників-шляхтичів і їх побили. Погиб тоді і Барабаш, його убито за це, що був прислужником Поляків.

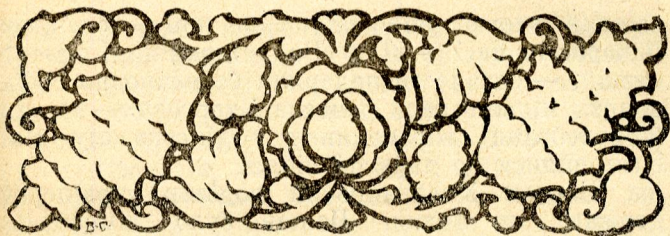
Старий гетьман Микола Потоцький зібрав тимчасом все польське військо і з другим гетьманом Калиновським пішов проти козаків. Але як дізнався про погром сина, хотів вернутися назад у безпечне місце. Тоді Хмельницький вислав погоню за ним. Козаки випередили Поляків і під Корсунем уладили засідку в лісах: перекопали дороги, збудували шанці і чекали з гарматами на ворога. Польські війська необережно війшли в се місце і знов потерпіли невдачу. Оба гетьмани, багато шляхти, все військо пішло в неволю. Козакам і Татарам дісталася велика добича. Шуткували тепер Запорожці з гордих панів і співали в думках: „Гей, пане Потоцький, чи в тебе розум жіноцький? Не годишся ти воювати, краще було в Кам'янці подільським пробувати, печеного поросяти, куриці з перцем уживати, як з нами козаками воювати! Навчать тепер тебе Кримці-Татаре кобилину жувати, кумисом запивати!“

Народне повстання. Мов блискавкою розійшлися по всій Україні вісти про перемоги Хмельницького. З початку люди не вірили, що все те правда, бо втратили вже надію на кращу долю. Але як дізналися від очевидців про битви на Жовтих Водах і під Корсунем, плакали з радості і славили Запорожців і гетьмана за їх хоробрість і силу. „Висипався хміль із міха, наробив Ляхам лиха“, приказували собі всі весело. Богдан Хмельницький розіслав на всі сторони своїх післанців закликати нарід до війни з Поляками. В ближчі сторони їхали козаки зі зброєю в руках, з прапорами і відчитували всім в голос писмо гетьмана. В дальші околиці Запорожці ішли

перебрані за купців, черців, старців і всюди зазивали селян до боротьби з панамі. По всій Україні пішло повстання мов огонь. Селяне нападали на двори, підпалювали панські будинки, забирали худобу, збіжжє, оружє, виганяли або убивали панів, нищили Жидів-арендарів. Хто з польських панів завчасу не втік на захід до Польщі, той не міг вратувати життя. По містах міщане замикали до в'язниць польських урядників, виганяли ксьондзів, руйнували костели. За давні кривди і зневаги відплачував нарід гнобителям.

В боротьбі зі шляхтою селянам помагали козаки. Найбільше славив нарід полковника Максима Кривоноса. Він з роду не був Українець, а походив з далекої чужини, зі Шкотії. Воював багато в Німеччині, потім пристав до козацького війська і боровся за Україну, як за свою рідну землю. Кривоніс ненавидів шляхти і ніякому польському панови не дарував життя. В пісні співали про нього: „Перебийніс водить немного, — сімсот козаків з собою, рубає мечем голови з плечей, а решту топить водою“. Кривоніс здобув собі славу у боротьбі з князем Яремою Вишневецьким. Ярема був правнуком Дмитра Вишневецького, основателя Січі, але нічим не був подібний до свого прадіда. Він зрадив свій нарід, перейшов на латинський обряд, окружався Поляками й ненавидів козаків. Страшно карав він селян, що пристали до повстання; сліпив нещасних людей, калічив, казав четвертувати. Але Кривоніс виступив проти Вишневецького і так побив його військо, що князь утік до Польщі і більше не показувався на Україну.

VI. ВІЙНИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ.

Українська Держава. Повстання 1648 р. визволило зпід польського панування більшу частину українських земель. По довгих роках занепадуновилася знов Українська Держава. Український народ почав знов жити під своєю власною управою. По всіх селах і містах, звідки народ вигнав Поляків, гетьман скасував польські уряди і установив козацькі. По більших городах стояли полковники, по містечках сотники, по селах отамани. Богдан Хмельницький приказав їм заводити всюди лад і порядок. Заборонено налити без потреби панські двори і будинки, нишити стирти збіжжя, вирізувати худобу. Всякі засоби поживи з шляхотських маєтностей треба було відвозити до козацького табору. Гармати, що були по замках і дворах, рупниці, шаблі і всяку зброю забирали також до війська. Гетьман дозволив кожному записуватися до козаків. Але хто раз вступив до війська, мав слухати військових прав і робити це, що йому приказано. Непослушних і своєвільних карали тяжкими карами. За менші провини для сорому приковували до гармати; за великі злочини військові судді засуджували на смерть. Ці розумні заарядження гетьмана прийшли всім до вподоби,

кожний охотно виповняв, що йому поручено. В короткім часі в цілій Наддніпрянщині настав спокій, — селяне господарили безпечно по своїх полях, міщане вели ремесла і торгівлю, козаки й новобранці вправлялися у військовому ділі і готовилися до дальшої війни.

Богдан Хмельницький поділив українську державу на полки. Полків було сімнадцять: 1. чигиринський, 2. черкаський, 3. корсунський, 4. канівський, 5. білоцерківський, 6. паволоцький, 7. уманський, 8. калницький або винницький, 9. брацлавський, 10. київський, 11. чернігівський, 12. ніжинський, 13. прилуцький, 14. переяславський, 15. кропивенський, 16. миргородський, 17. полтавський. Начальником полку був полковник, при нім була полкова старшина, полковий писар, обозний, осаул, суддя, хорунжий. Полк ділився на сотні. На чолі сотні стояв сотник, а при нім сотенський писар, осаул і хорунжий. В містечках і селах були отамани. Для відріження від полкових і сотенних урядів, старшина, що була при гетьмані, почала зватися генеральною: так був генеральний писар, генеральний обозний, судді й осаули.

Чигирин. Гетьманською столицею був Чигирин над рікою Тясмином. Цей город лежить у самій середині України, рівно віддалений від Сяну на заході і від Дону на сході, від Чорного моря на полудні і білоруської границі на півночі. Богдан Хмельницький вибрав собі це місце на столицю, бо тут недалеко було його родинне село Суботів. Тут мешкали самі козаки, близько був Дніпро і степи. Чигиринський замок стояв на високій скалистій горі. Довкола був обведений валом, муром і баштами; на мурах і вежах стояли гармати. В долині під замком лежало місто, обведене валом і дубовим остроколом;

вхід вів через оборонні ворота в трьох місцях. Третій ряд укріплень був на полудні, від степів, — неперехідні ліси, поляни завалені деревами, глибокі рови, вовчі доли і інші засідки боронили переходу до столиці. — Двір гетьмана був на міській площі побіч церкви Успення. Дім був звичайний козацький, бо гетьман вигоди не любив. Тільки гармата, що стояла перед двором, давала пізнати, що тут є квартира головного вождя запорожського війська. В сусідних домах були різні військові уряди: канцелярії, каси, військові склади і ин. Кругом мешкали козаки чигиринського полку, що були прибічною сторожею гетьмана. На передмістях було людно і гамірно. З усіх сторін зіздилися тут козаки, міщане, купці. В крамницях можна було дістати всякі чужосторонні і свої товари. В одних продавали шовк, турецькі матерії, перські килими, перли, дороге каміння, в других муку, сало, мід, рибу, деревляні і металеві вироби. По вулицях і торгах була глота людей всякого роду й народу: побіч Українців донські козаки, Білоруси, Татаре, Москалі, Турки, Поляки, Угри, Румуни, Греки, Болгаре, Німці, Шведи, — нераз у багатих убраннях, на гарних конях або у пишних повозах, — пани, дворяне, купці і військові. Чигирин був тоді найславнішим городом на всю Україну.

Битва під Пилявцями. Але в обороні Української Держави треба було вести ще дальше війну з Поляками. В Польщі умер тоді король Володислав. Нового короля ще не було і в краю рядила сама шляхта. Польські пани рішили дальше боротися з козаками і до ведення війни іменували трьох полководців. Один з них розумівся на війні, але був дуже старий і немічний, другий був учений в латинських школах та не

вмів воювати, третій був занадто молодий на полководця. Хмельницький назвав їх коротко: „перина, латина, дитина“. Пани вибиралися на війну, як на весілля, їхали в гарних повозках, вели з собою багато служби, везли вози повні всякого добра. Хмельницький заступив їм дорогу під Пилявцями на Волині і 23. вересня 1648 р. ударив на польський табор. Тоді на Поляків прийшов такий страх, що і старшина і військо стали утікати, мов божевільні. Ніхто не хотів слухати приказів, кождий дбав тільки о те, щоби знайтися як найдалше від грізних Запорожців. Три польські полководці побігли перші. На місці лишився великий табор, повний всякого багатства і розкоші, гармати, шатра, вози, дорогі килими, футра й убрання, шаблі оправлені золотом, стрільби, сідла, всякі присмаки печені й варені, меди, вина, — все те забрали козаки. „Добре, добре пани вибрались на весілля і бенкет на славу завдали: тільки кошту багато положили, сто тисяч скарбу промарнували“, так співали козаки. Запорожське військо добуло нову славу, Поляки вкрилися вічним соромом.

В Галичині і Холмщині. Зпід Пилявець гетьман Хмельницький пішов до Галичини. З одушевленням витали Запорожців мешканці Галицької землі. Вже триста літ минуло, як Галичина дісталася до Польщі ніхто й не памятав пановання своїх володарів, ніхто й не мав надії, що Поляки можуть уступитися з української землі. Аж тут несподівано війшли українські війська! Всі кинулися до повстання, — селяне, міщане, духовенство, навіть та частина шляхти, що лишилася вірна українському народови. З сіл виганяли панів, по містах убивали польських урядників, всюди заводили козацьку управу з отамами і сотниками. Найбільше вславився у тій

війні Семен Височан. Він був шляхтич, але здавна не любив польських панів і воював з панськими урядниками. Тепер він обняв провід над селянським повстанням на Покутті за Дністром. Коло нього зібралося п'ятнацять тисяч війська. Височан назначив полковників, сотників, отаманів, мав свої гармати, хоругви, військову музику. Свої відділи посилав на всі сторони і завдав Полякам великі шкоди. Богдан Хмельницький облягав Львів, але не хотів нищити города, який заложив український князь, прийняв від міщан окуп і пішов далше на північ в Холмщину, в ту нещасливу землю, що найбільше терпіла від Поляків. Тут здержався під Замостем, але думав іти ще далше, аж на Варшаву. В пісні співали тоді Запорожці: „Гей, ви хлопці, ви добрі молодці, не журіться, посідлайте коні воронії, садовіться, та поїдемо в чисте поле, на Варшаву, наберемо червоної китайки та на славу!“

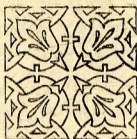
У Варшаві вибрали Поляки тоді нового короля Івана Казимира. Він написав до гетьмана лист і просив його, щоби не воював більше Польщі, та обіцяв, що дасть Українцям такі права, яких вони самі схочуть. Хмельницький повірив словам короля і рішив вертатися. З жалем пращали козаків Холмщане і Галичане, зі слізми дивилися на них, як уступали запорожські війська. Але козаки потішали їх: „Не журіться, ми ще вернемося до вас“. І так гетьман з побідним військом вернувся в Наддніпрянщину і 27. грудня 1648 р. відбув візд до Києва. Вже здалека виходили проти нього міщане, селяне й духовенство. У воріт міста стрічав гетьмана київський митрополит разом з єрусалимським патріярхом, що тоді якраз приїхав на Україну. Професори і студенти київської академії витали його промовами і співами. Славили його як пе-

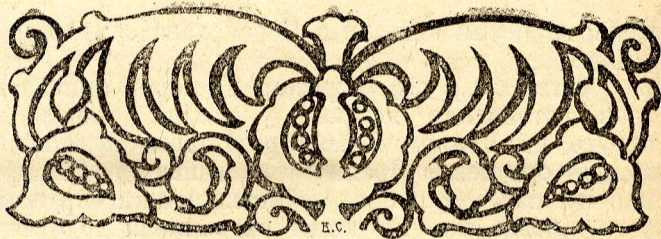
бідника ворогів, освободителя Богом даного України і тому названого Богданом, величали другим Мойсеєм, що вивів український народ з ляхської неволі.

Переговори з Поляками. Невдовзі потім приїхали до гетьмана до Переяслава польські послы. Найстарший між ними був воєвода Адам Кисіль. Дивна се була людина. З роду він був Українець, що любив свій народ, опікувався українськими школами, підпомагав церкви і брацтва, — одного тільки не міг зрозуміти, як Україна може бути самостійною державою. Йому все видавалося, що Українці можуть тільки під опікою Поляків і він старався наклонити козаків до послуху польському королеви. Козаки говорили про нього, що старому воєводі українські кости обросли польським мясом! Польські послы з плачем просили гетьмана, щоби він не воював з Польщею. Але Хмельницький відповів їм: „Шкода говорити багато! Коли Потоцький шукав мене над Дніпром, був час зі мною говорити, по Жовтих Водах і корсунській битві був час, нарешті, як я стояв під Пилявцями, під Львовом і під Замостєм. Але тепер вже запізно. Вже я доказав, що можу зробити і покажу ще більше: я вибію з ляхської неволі український народ увесь! Поможуть мені в сім селяне аж по Люблин і Краків і я не відступлю їх, бо се права рука наша. За границю війною не піду — досить маю добра і достатку в моім князівстві на Україні аж по Львів і Холм і Галич. Стану я ще над Вислою і скажу дальшим Ляхам: сидіть і мовчіть, Ляхи! І дуків і князів туди загоню, а будуть зза Висли кричати, знайду я їх і там певно. Не постоїть мені нога ніякого князя ні шляхотки на Україні, а захоче хліба котрий з найменших, нехай буде послухний запорожському війську!“

Польські послі виїхали з Переяслава сумні і налякані.

Битва і мир під Зборовом. Гетьман приказав знов готуватися козакам у похід і повів їх вдруге до Галичини 1649 р. Польським полководцем був тепер Ярема Вишневецький. Він думав іти на Україну, але Хмельницький оточив його військо так, що князь схоронився до замку у Збаражі в Галичині. Тут сиділи Поляки кілька тижнів в облозі і на них прийшла біда, що мушили їсти коні. Зпоміж козаків поляг під Збаражем полковник Морозовицький, якого звали Морозенком. Народ плакав за молодим лицарем, як то співають у пісні: „Ой, Морозе, Морозенку, ти преславний козаче, — за тобою, Морозенку, вся Україна плаче!“... На поміч Вишневецькому ішов король. Хмельницький вийшов проти нього і під Зборовом так гарно розставив свої війська, що король в битві 16. і 17. серпня 1649 р. мало не дістався до неволі і мусів розпочати переговори з гетьманом. Під Зборовом заключено мир між Польщею і Україною. Король признав Хмельницького гетьманом України і віддав йому в пановання воеводства київське, брацлавське і чернігівське. Це була більша частина України. Границею від Польщі мала бути ріка Случ, притока Припяти. „Знайже Ляше, по Случ наше!“, говорили Запорозжці. Від того часу Поляки мусіли признати Українську Державу.

ВІІ. НОВІ ВІЙНИ І СОЮЗ З МОСКОВЩИНОЮ.

Смерть Нечая. Поляки не думали додержати зборівського мира. Жаль їм було гарної України, великих маєтків і достатків, безжурного панування. Польські гетьмани почали збирати нове військо на українській границі. Брацлавським полковником був тоді Данило Нечай, хоробрий і відважний лицар. Він розставив сторожу по всіх граничних городах, сам перебував у Краснім і пильно уважав, що роблять Поляки. Але польський гетьман Калиновський несподівано перейшов границю і напав на Красне. Нечай справляв тоді бенкет з товаришами. Але як дізнався, що ідуть Поляки, хопив шаблю, сів на коня і кинувся на ворогів. Міщане хотіли його здержати, бо Поляків ішла велика сила. Але полковник скрикнув: „Що, я, Нечай, маю звідси утікати, свою службу козацьку ногами топтати, свою славу козацьку марне потеряти?“ Почалася завзята битва на вулицях міста. Поляг тоді полковий хорунжий, вцілений кулею, — Нечай хопив сам прапор у свої руки і в першій борю з Поляками. На його очах погіб його рідний брат. Поляки зайшли козаків із другої

сторони, конечно хотіли взяти полковника живим в неволю. Та Нечай, хоч ранений, не давався, але рубав шаблею кругом себе, так, що гори польських трупів покрили вулицю. Нарешті вцілили його з рушниці і славний лицар упав мертвий з коня. Давня дума оповідає, що Поляки не дали похоронити тіла Нечая, кинули його до ріки Бога, лише голову Запорожці поховали під церквою.

Битви під Берестечком і Батогом. Богдан Хмельницький вирушив тоді з запорожським військом і з Татарами проти Поляків. На західній границі Волині під Берестечком козаки стали табором й окопалися валами. Почалася битва 20. червня 1651 р. наперед на гармати, потім козаки пішли на герць. Битва йшла добре і запорожське військо було веселе і вдоволене. Але нараз прийшла несподівана зміна. Татарський хан, що стояв о мильо дальше, запросив гетьмана до себе. Хмельницький поїхав до нього з генеральним писарем Виговським і з малим відділом козаків. В козацькій таборі чекали нетерпляче його повороту. Але прийшов вечір і він не вернувся до табору. Прийшов і ранок слідуючого дня, гетьмана не було, прийшов знов вечір, — таксамо. В козацькій таборі занепокоїлися і полковник Богун, що за той час був наказним гетьманом, себто заступником Хмельницького, вислав козаків шукати гетьмана. І тоді дізналися страшної річи: хан був перекуплений від Поляків, він зрадив козаків, захопив гетьмана і повіз з собою десь у степи; Татарам же казав уступати з поля битви за собою! Поляки знали про це і почали стріляти чимраз більше на козацький табор. Між військом прийшло до замішання; козацькі слуги і селяне, що не привикли до бою, стали тайком утікати, за ними зметушилися

й деякі козаки. Богун з булавою їздив по таборі і успокоював військо, як міг, — але не допомогло це багато: в таборі прийшов такий безлад, що треба було уступати 30. червня 1651. І тут знов прийшла страшна пригода. Коло Берестечка кругом були великі багна і западини. Щоби мати перехід до табору, всюди побудовано мости. Але тепер підчас відвороту найбільший міст не видержав тягару людей, коней і гармат та обломився, — тисячі людей потопилося в воді та болотах... Поляки ішли за козаками і безнастанно стріляли. Але Запорожці боронилися уперто. Один козак скочив на човен, та не міг відплисти, бо його окружили Поляки; не мав иншого оружя лише косу, та боронився нею взято кілька годин, убиваючи ворогів, — аж котромусь Полякови повелось його поконати.

Козацьке військо уступило до Білої Церкви. Приїхав туди і гетьман, — зрадник хан за окуп відпустив його з неволі. Але не можна було дальше боротися, бо військо було перемучене. Хмельницький заключив тут мир з Поляками 28. вересня 1652 р., дуже некорисний для України: козакам лишилося лише київське воєводство, Поляки забрали Брацлавщину і Чернігівщину.

Берестецьку невдачу пімстили козаки 1. червня 1652 р. у битві під Батогом (над Богом). Богдан Хмельницький з трьох сторін ударив на польський табор і погромив ворогів у страшний спосіб. На полі битви полягло більше як 20.000 Поляків, погиб також і сам гетьман Калиновський, що перший почав ту війну. Козацькі війська заняли Брацлавщину і Чернігівщину, — Україна знов мала давні границі.

Тиміш Хмельницький. Богдан Хмельницький мав двох синів, старшого Тимоша і молодшого

Юрася. Богдан дуже любив своїх синів. Юрась був ще молодим хлопцем і щойно кінчив школи; батько тримав йому для науки ученого монаха. Тиміш був уже дорослим юнаком і разом з батьком ходив у походи на Польщу. Гетьман хотів зробити Тимоша своїм наслідником на гетьманстві і пильно дбав про це, щоби його старший син пізнав добре військові справи й всю управу української держави. На жінку Тимошеви висватав Богдан доньку молдавського князя, Розанду. Але молдавські бояре підняли тоді повстання проти свого князя. Тиміш з козацьким військом ходив на поміч своєму тестеві, але під час облоги міста Сучави на його шатро впала гарматня куля і Тиміш умер від рани. Гетьман, як почув про смерть улюбленого сина, заплакав тяжко. Тіло лицарського Тимоша перевезли до Суботова і тут похоронили з військовими почесностями.

Союз з Московщиною. Польща ніяк не хотіла помиритися з Україною. Кожного року польські війська ішли над Случ і нападали на пограничні города, нищили і палили все, що стояло їм по дорозі. Ця безнастанна війна дуже змучила українське населення. Україна не мала доброго союзника. Татарський хан дбав тільки за добичу і готов був за гроші продати Україну Полякам. Тому гетьман задумав знайти собі поміч де инше і звернув свою увагу на Московщину. Москалі також не любили Поляків, були тої самої віри, що Українці, цар мав добре військо, — Хмельницький думав, що Москва може стати добрим союзником для України.

До Переяслава приїхали 1654 р. московські бояре, щоби умовитися з гетьманом про союз. Вони обіцували, що цар полишить Україні її давні права. Москалі не будуть мішатися до

української управи, не братимуть ніяких податків, шануватимуть українські звичаї. Як буде війна з Польщею або з Татарами, московські війська придуть Українцям на поміч. „Чогож ви жадаєте за все те?“, питався Хмельницький бояр. Бояре відповіли: „Ви маєте присягнути на вірність цареві“. „Добре, — сказав гетьман — ми присягнемо, що будемо вірні союзники Москві, але ви присягніть, що цар дотримає нам слова і не зрадить України“. — „Ні“ відказали бояре, „Цар ніколи не присягає своїм підданам“. „Чому це так?“ казали козаки, „інші володарі складають присягу своєму народові“. „Але наш цар є самодержець і своєму народові не присягає“. Побачив тоді гетьман і старшина, що Москва приготує якусь зраду. Але не було вже повороту. Прийшли вісти, що з заходу ідуть Поляки на Україну, з полудня наступає татарський хан. Тоді Хмельницький згодився присягнути на союз з Московією. Потім вислав послів до Москви і там уложено договір між Україною і Московщиною. Україна мала остати окремою державою у злуці з Московщиною. Закони для українських земель ухвалювала козацька рада. Головою держави був гетьман і він виконував владу через генеральну старшину, полковників і інших урядовців. У судах судили на основі українських законів. Податки і інші доходи з України ішли до українського скарбу. Число війська мало бути 60.000. Українська держава мала право входити в союзи з усіма іншими державами. Московський цар мав на Україні такі права: тримати у Києві воєводу з московським військом; приймати до відома переговори України з іншими державами; приймати до відома вибір нового гетьмана.

Невдовзі прийшли на Україну московські війська. Ніби вони йшли проти Поляків, але до бою не спішилися, а вперед стали шукати квартир на Україні. Важкі були московські квартири. Ніяке обійстя, ніяка хата, ніяке поле, ні город не могли встоятися перед московськими салдатами. Всюди був розбій, грабіж і крадіж. Не помагало й це, що міщане або селяне давали Москалям самі, що було потреба, московським салдатам все було замало, вони нищили й руйнували все. Найбільше терпіла давня столиця України Київ. Москалі ввійшли туди непрошені і почали будувати свої твердині. Київський митрополит гостро противився тому, гетьман також не дозволив на будову, але московський воевода не слухав, — по середині Києва стала московська фортеця. Москалі всіма способами старалися утвердити своє панування на Україні і найбільше дбали про головне місто: вони знали, що за ким буде столиця, за тим піде й цілий край.

Байка Богдана Хмельницького. Разом з московським військом гетьман вибрався знов проти Поляків і прийшов другий раз під Львів. Тут зайшли дорогу польські послы. Королева прислала жінці гетьмана дороге намисто і лист, в якому просила її, щоби заступилася за Польщею. Хмельницький просив послів сідати, прийняв їх гарно і почав оповідати таку байку:

„В давні часи жив один чоловік, що був дуже багатий, так що всі сусіди завидували йому. У того чоловіка був у хаті вуж, що нікого не кусав, господарі ставили йому молоко, він їв і спокійно повзав собі по хаті. Але раз дали дитині їсти. Вуж прийшов також і став пити молоко з миски. Нерозумна дитина замахнулася ложкою і вдарила вужа по голові. Розгніваний

вуж кинувся і вкусив дитину. На крик прибіг батько із сокирою, ударив вужа, але врубав йому тільки кусень хвоста. Хлопець умер від укушення, вуж сховався до ями і вже не виходив до людей. Від того часу господареві велося все гірше й гірше, гинула йому худоба, коні, пчоли, не родило збіжжя, знищився сад. Він терпів довго і накінець пішов за радою до ворожбита. Ворожбит сказав йому: „Давнійше ти жив у згоді з вужем і він приймав на себе все твоє лихо; тепер він гнівається з тобою і ти терпиш сам. Як хочеш давнього гаразду, іди до вужа, погодися з ним“. Чоловік зробив так, поставив коло ями молоко і став припрошувати вужа. Але вуж відказав йому: „Дарма ти, чоловіче, бажаєш, щоби між нами вернулася така любов, як була перше. Як я погляну на мій відрубаний хвіст, що я втратив через твого сина, зараз відновляється в мені гнів. Ти знов, як згадаєш, що нема твого сина, також попадеш в люті і схочеш мене убити. Досить буде між нами приязни, як зробимо так: ти жий у своїй хаті, як тобі хочеться, я житиму в моїй ямі, будемо собі приятелі здалека“.

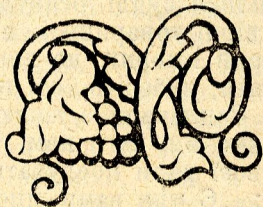
„Таксамо“ — говорив далше гетьман — було між Поляками й Українцями. Колись козаки боронили своїми грудьми Польщу перед Татарами й Турками. За це вони не хотіли більше, як тільки щоби могли пити те молоко, що Поляки лишили їм десь на боці в куті. Тоді Польща була могутня й щаслива. Але потім Полякам стало завидно, що й Українці живуть побіч них, вони стали нарушувати козацькі права, — били Українців по голові. Почалися довгі й страшні війни. Тепер ви хочете згоди з нами. Я скажу вам так, як вуж до господаря: лишіть нам нашу Україну, самі вер-

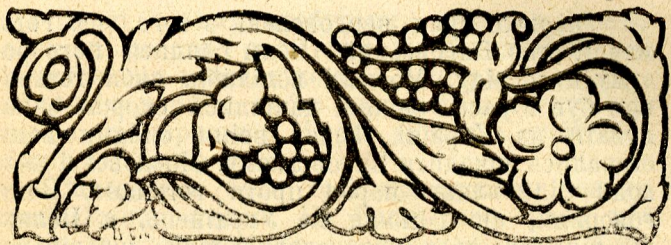
тайтеся до своєї Польщі, кождий матиме своє, будемо собі приятелями здалека“.

Смерть Хмельницького. Підчас походу на Поляків, Богдан Хмельницький переконався, що Москалі прийшли на Україну не тому, щоби помагати козакам, а щоби самим тут панувати. Всі города, які облягали козаки, навіть Львів, вони хотіли взяти на царське ім'я і лишити тут свої залоги. Цар не думав додержати своїх обітниць Україні. Москалі стали вести переговори з Поляками і готовилися віддати Польщі половину українських земель. Козацьких послів царські бояре не допустили до тих переговорів. Козаки вернулися зажурені і упали гетьманови до ніг з плачем: „Пропали ми, батьку, Москалі запродали нас Ляхам“. Гетьман скипів гнівом: „Діти, не журіться, не будемо більше під московською рукою, кинемо царя, знайдемо собі інших союзників“. Гетьман зараз вислав своїх послів до Швеції, до Туреччини, до Угорщини, Молдави і почав приготовляти військо до війни з Московщиною.

Але тут прийшла на Богдана Хмельницького смертна слабість. Зажурився старий гетьман, що буде з Україною, й скликав старшину на раду. Зійшлися судді, осавули, полковники, сотники, всі вірні товариші і дорадники гетьмана. „Я старий і хорий не довго вже зможу вам гетьманувати, виберіть собі нового гетьмана на моє місце“. Заплакали з жалю козаки й сказали: „Не знаємо ми, кого нам гетьманом вибрати, хочемо твоєї ради послухати“. Відповів їм на це гетьман: „Є між вами писар Іван Виговський, він десять років при мені пробував, всі звичаї козацькі пізнав; виберіть його, буде вам гетьманувати, козацькі порядки подавати“. Козаки не хотіли Виговського, бо він був родом

шляхтич, не хотіли і Мартина Пушкаря і Павла Тетері і нікого зі старшини. „Так скажіть, когось на гетьмана бажаєте?“ „Ми бажаємо сина твого Юрася Хмельниченка, козака молодого“. Гетьман став їм відраджувати: „Панове молодці, мойому Юрасеви щойно сімнацять літ, він зростом малий, розумом не дійшлий, козацьких звичаїв не знає“. „Ми будемо старих людей біля нього держати, будуть його добрими ділами навчати. Буде він між нами гетьманувати, нам порядки давати. Будемо його добре поважати, тебе, батька нашого, споминати“. Заплакав тоді старий гетьман, сивою головою поклонився громаді і віддав булаву молодому Юрасеви. Богдан Хмельницький умер 8. серпня 1657 р. по десятиох роках гетьманства (1648 – 1657). З плачем й риданням проводили його козаки з Чигирина і похоронили під церквою в Суботіві. Але домовина гетьмана не лишилася у посвяченій землі. Жорстокий польський гетьман Чарнецький в кілька літ пізніше здобув Суботів і викинув кости гетьмана з могили. Та хоч могила Богдана Хмельницького не лишилася, слава його перетривала століття, — він був найбільшим гетьманом України.

VIII. ІВАН ВИГОВСЬКИЙ, ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, ПЕТРО ДОРОШЕНКО.

Іван Виговський і Московщина. Юрась Хмельниченко гетьманував недовго. По смерті батька він побачив, що не зуміє рядити великою Українською державою і що ліпше йому зложити булаву. — Він зібрав козацьку раду, подякував козакам за честь і поклав булаву та бунчук перед радою. Тоді старшина і козаки вибрали гетьманом Івана Виговського. Він був з роду шляхтич і з початку служив у польським уряді. В битві на Жовтих Водах він дістався до татарської неволі, але Хмельницький викупив його і зробив своїм писарем. Виговський був людина досвідна та освічена і дуже добре вів свій уряд. Богдан у всіх справах радився з ним і писар був йому найвірнішим товаришем. Як козаки вручили йому булаву, Виговський сказав: „Ця булава буде добрим нагородою, лихим карою. У запорожським війську має бути послух і порядок“. Тих слів він тримався все. Виступав остро проти своєвільних, непослушних і всіх, що хотіли привести безладдя у державі. Розумних й заслужених він шанував і все слухав їх поради чи у військових ділах, чи в інших.

Москалі були невдоволені з того, що гетьманом став Виговський. Вони боялися його розуму й досвіду. Москалі волілиби, якби гетьманом був Юрась, бо тоді надіялися скорше запаанувати на Україні. Тепер всіма силами вони старалися шкодити Виговському. Московські воеводи підмовляли народ проти гетьмана. Вони говорили, що гетьман не Українець, а Поляк, що він цурається православної віри, що він водиться з панами і хоче завести назад панщину. Казали, що народови сталоб гарнійше, якби скасувати козацькі порядки і віддати Україну під царську владу. Обіцували великі достатки й уряди всім тим, що виступатимуть проти старшини й гетьмана та допоможуть Москалеви запаанувати на Україні. Розумніші люде бачили московську хитрість і злобу й гнали геть від себе царських прислужників. Але серед темного народа знайшлося багато таких, що пішли на московські обітниці і стали бунтуватися проти гетьмана.

Старшина і чернь. Найбільше невдоволені були Запорожці. У давніші часи Запорожжа було серцем козаччини, на Січі проживали гетьмани, звідтам ішли прикази й доручення на всю Україну. Але від часу, як Богдан Хмельницький вигнав Поляків із Придніпрянщини, більша частина козаків осіла по городах і селах у Київщині, Брацлавщині та Лівобережній Україні, — називано їх городовими козаками. Ці козаки поділили між себе панські і королівські землі і стали на них господарити. Вони корчували ліси, орали і засівали землю, заводили пасіки, будували млини, одним словом розводили широке господарство. Найбільше землі мала старшина: сотники, полковники і генеральні старшини. Вони забагатіли дуже і стали жити достатно, як пани.

Деякі з них пробували заводити наново селянські роботи і вимагали різних данин і робіт також від простих козаків. Почалося ворогування між чернею, цебто чорними, простими козаками, та старшиною. Чернь знайшла своїх оборонців на Запорозжжі.

Запорозжжа було тоді прибіжищем усяких невдоволених людей. На Запорозжжа мало хто ходив за здобичею, бо і в городах легко було знайти прожиток. На Низ ішли тільки ті, яким не вигідно було жити по містах і селах. Хто провинився чимнебудь, або хто розсварився зі старшиною, або кому було затісно під гострою військовою управою, той мандрував за пороги і там на островах на Дніпрі або у степу міг знайти собі волю і свободу, якої бажав. Оці нові Запорозжці це був народ своєвільний, неспокійний, все невдоволений. Московські прихильники бачили це і стали підбурювати їх проти гетьмана Виговського. Вони нарікали, що гетьман і старшина живуть у розкоші, збирають великі гроші, уживають усього, а прості козаки і Запорозжці бідують і живуть в нужді. Вони казали, що треба повстати проти Виговського, відібрати йому булаву і вибрати іншого гетьмана з простих козаків. І так Запорозжці підняли бунт проти гетьмана. До Запорозжців пристав також полтавський полковник Мартин Пушкар з своїми людьми. При допомозі Москалів вони зібрали велике військо. Але по стороні Виговського стала старшина і городові козаки. Гетьман виправився проти своєвільників і розбив їхнє військо під Полтавою 1658 р. Пушкар поляг на полі битви. Це була перша внутрішня боротьба в козацькій державі. Від того часу почалося ворогування між старшиною і простими козаками, яких називано чер-

нею, — ворогування, що принесло багато шкоди Україні.

Перша війна з Московщиною. Виговський бачив добре лихі наміри Москви, і від початку свого гетьманства думав виконати діло, якого не зміг зробити Богдан Хмельницький, добути Україну зіпід московського панування. Але козацькі сили були ослабі, щоби побороти Москву. Гетьман шукав всюди союзників. Але тільки Польща згодилася допомогти йому. Виговський не дуже вірив Полякам, але що не було іншої ради, пристав до союзу з Польщею. В Гадячі 1658 р. уложено умову між Польщею і Україною. Поляки згодилися на це, що Україна буде окремою державою при Польщі, так, як була Литва, що буде мати свого гетьмана, своїх міністрів і всі свої права, але признаватиме владу короля: обіцяли, що не буде тих кривд, які Українці терпіли давнійше і що польське військо піде проти Москви.

Тоді Виговський видав заклик до народа проти Москалів. Пригадав, як це царські воеводи обіцявали шанувати українські права, а як вони відразу почали їх ломити, як це московські війська нищили народ, як царські агенти підбурювали козаків проти гетьмана, як Москва робила все, що тільки могло пошкодити Україні, як цар не давав Україні підмоги проти ворогів, а умовлявся з Польщею про поневолення козаків, як Москва робила все, що тільки могло пошкодити Україні. „Оттака зрада підступної Москви слідна у всім: вона готує нам ярмо, насамперед домашньою війною, а потім і відкрито підіймає на нас зброю, без ніякої нашої вини. Тепер ми примушені підняти зброю для нашої оборони; не в нас лежить причина війни“. Український народ радо прийняв мови гетьмана. Почалася

війна. Частина українських військ ударила на Київ, щоби вигнати звідси Московську заложу, але напад не удався. Сам Виговський з головною силою пішов під Конотоп у Чернігівщині і там 8. липня 1659 р. звів битву з Москалями, що покінчилася світлою перемогою. Кілька тисяч московського трупа вкрило конотопські поля, кілька тисяч пішло в українську неволю, також головні полководці дісталися у полон. Великий страх упав на Московщину; всі думали, що козаки підуть аж на царську столицю і цар хотів утікати з Москви!

Але Виговський мусів уступити з гетьманства. Поляки не хотіли додержати гадяцького договору. Польські війська, що прийшли козакам на поміч, нищили край й людей як за давніх часів. Нарід почав негодувати. Виговський не міг того стерпіти і зложив булаву по двох роках гетьманування (1657 до 1659). Він закінчив життя в кілька літ пізніше убитий Поляками. Між селянством в Київщині почалося тоді повстання проти Поляків. Поляки думали, що це Виговський підбурює народ і приказали його арештувати. Польський воєнний суд не міг доказати гетьманови ніякої провини, але все таки засудив його на смерть. Не дозволено йому навіть висповідатися, польські жовніри витягнули його з хати і розстріляли 1664 року. Так згинув старий товариш і дорадник Богдана, заслужений гетьман, що хотів волі і самостійности для України.

Юрій Хмельницький. Як Виговський зложив булаву, гетьманом вибрано знов Юрія Хмельницького. Козаки думали, що син Богдана буде гетьманувати так розумно як батько, і що настануть добрі часи на Україні. „Нехай буде тая слава, що Хмельницький знов гетьманом“ говорив народ. Але Хмельниченко не вмів панувати. Він не

мав сили, щоби виступити проти Москалів і почав з ними годитися. Москалі зараз взялися на хитрощі. Московські воеводи запросили гетьмана до себе на другий бік Дніпра до Переяслава. Недосвідний Юрась повірив московській обітниці, що йому нічого не буде, й поїхав. Але Москалі не хотіли пустити його назад і присилювали, щоби підписав новий договір, дуже некорисний для України. Московські війська мали стояти залогою в шістьох найбільших містах України, щоби не допустити до нового повстання. Гетьман не міг сам розпоряджатися запорожським військом, але мав слухати приказів, які йому пришло цар. Такого лиха дожила Україна. Юрій Хмельницький по п'ятих роках (1659—1663) знов зложив булаву.

В 1663 р. Україна поділилася на дві частини: по лівім боці Дніпра вибрано одного гетьмана, по правім боці другого. З того часу походять назви лівобічна й правобічна Україна або Лівобережжя і Правобережжя. Лівобережну Україну називали також Гетьманщиною, бо тут найдовше були гетьмани. Між обома частинами велася часта війна, що нищила цілий край — тому цей час народ називав Руїною.

Петро Дорошенко. На правобережній Україні зразу гетьманував Павло Тетеря (1662—1665), що був полковником за Богдана Хмельницького. Але він не прислужився нічим добрим Україні, бо у всіх слухав Поляків. Він мусів уступити з гетьманства і тоді козаки віддали гетьманську булаву Петрови Дорошенкови (1665—1676). Він був з прадіда козак, його дід був козацьким гетьманом після Сагайдачного. Дорошенко у своїх ділах наслідував Богдана Хмельницького. Головним змаганням його було зєдинити всі українські землі в одну державу, незалежну від чужинців. Польщі він не вірив: „Служили козаки польському коро-

леви багато літ і свої голови покладали, а дослужилися того, що Поляки відбирають у них вольности, бють їх, мучать, беруть з них великі данини, церкви божі безчестять, палять або обертають у костели“. Не мав він довіря і до Москалів, бо знав, як вони видвигали проти гетьманів „покутних гетьманчиків“ і старалися зруйнувати українську державу. Він бажав оперти будову держави на згоді і єдності самих Українців. Він казав: „Хоч за божою волею український народ обох сторін Дніпра роздвоєний і видаємося собі ворогами, все таки ніхто чужий не буде нам такий прихильний, як ми самі собі“. Дорошенко знав добре український народ, розумів його змагання і вмів приєднати собі народню прихильність. Всі його любили й цінили, а найбільше за це, що він був людиною незвичайно чесною, не мав на оці ніякої користи для себе, а був готов все майно своє, життя і кров зложити за Україну.

Союз з Турками. Дорошенко уважав Польщу і Московщину двома головними ворогами України. Проти них він шукав для України иншого союзника і постановив зробити союз з Турками. Туреччина була тоді великою державою, до неї належали також різні християнські народи, Болгаре, Сербі, Греки й ин. Козаки мали надію, що союз з Туреччиною принесе Україні великі користи. „У них воєнний народ у великому поважанні і пошані“, говорили собі козаки, „і на селян у них нема великих податків ані оплат. Дружба з Турками певнійша навіть як з християнами, бо як Турчин покленеться своєю бородою, вже ніколи не переступить своєї клятви і не змінить свого слова“. На зазив Дорошенка султан вислав велике військо проти Польщі і разом з гетьманом здобув Камянець на Поділлі, обляг Львів і присилював Поляків у мирі в Бучачі 1672 р. усту-

пити з українських земель. Правобережна Україна стала окремою державою в злучі з Туреччиною. Але не довго удержалася приязнь з музульманами. Турки були диким народом, ворожо відносилися до всіх християн, яких звали невірними, не вміли пошанувати християнських звичаїв. По різних городах і селах вони ставили свої мечети, в Кам'янці перемінили християнські церкви на свої святині. Українців дуже боліли ці знєваги і простий народ почав нарікати на гетьмана за його союз з Турками.

Найбільшим ворогом Турків і Татар був запорожський кошовий Іван Сірко. Оповідали про нього, що він родився на світ з зубами і зараз почав гризти пирога. З сього пророкували, що він ціле життя гризтиме ворогів України. І справді весь свій вік Сірко воював безнастанно з бісурманами. Турки називали його „урос-шайтан“ себто український чорт; султан казав молитися в мечетах, щоби Сірко погіб. Сірко побідив Турків і Татар в 55 більших боях, а в малих потичках був майже щодня. З початку Сірко ворогував з Дорошенком за його союз з Турками, але як переконався, що гетьман хоче тільки добра для України, став його вірним другом. Сірко помер 1690 р. на Чортомлицькій Січі, його могила переховалася до наших днів. Але народ каже, що там похоронена тільки одна Сіркова рука, а він сам ходить далше по світі і воює ворогів України.

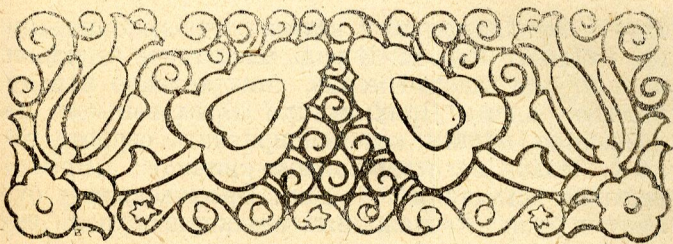
Тоді проти Дорошенка розпочали війну Москалі. Вони боялися, щоби він не злучив у своїх руках цілої України і хотіли його погубити. Велике московське військо облягло Чигирин, де жив Дорошенко з своїм вибраним полком козаків, яких звав серденятами. Але гетьман укріпив сильно старий замок Хмельницького і з добрих

гармат стріляв до ворогів. Кілька разів підходили Москалі до наступу, але хоробрі Дорошенкові козаки відбивали їх і відганяли далеко. Тоді Москалі рішили взяти Чигирин голодом. Довгий час трівала облога, нарешті гетьманови нестало поживи й пороху і він мусів піддатися. Свої гетьманські відзнаки, булаву і бунчук він відіслав лівобережному гетьманови, а сам поїхав до московського табору. Москалі відвезли його в Московщину і звідти вже його не пустили. Дорошенко умер у далекій чужині, в Ярополчі біля Вятки 1698 р. Його могила є там до нинішнього дня. Дорошенка називали останнім козаком, бо він був останній з тих старих Запорожців, що вирости у твердій військовій школі і все своє життя воювали мечем з ворогами України.

Кінець козаччини на Правобережжі. По Дорошенкові не було вже визначних гетьманів на Правобережній Україні. Проти Дорошенка Польяки були назначили гетьманом Михайла Ханенка (1668—1674), але він не мав великого значіння на Україні. Знов Турки на місце Дорошенка бажали мати гетьманом ще раз Юрія Хмельницького (1677—1681); він пробував добути батьківську столицю Чигирин, але це йому не повелось; Турки покарали його смертю в Кам'янці на Поділлі — кинули з моста у ріку Смотрич. Інші гетьмани були вже під польською владою: Остап Гоголь (1674—1679), Степан Кунецький (1683—1684), Андрій Могила (1684—1686) і наказний гетьман Самусь Іванович (1693—1704).

Останнім організатором козаччини на Правобережній Україні був полковник Семен Гурко, прозваний Палієм. Він проживав спершу на Запорозжжі, опісля поселився у Хвастові на Київщині, прийняв уряд полковника і став обновлювати козаччину. Ця частина Київщини була тоді

зруйнована війнами, майже пуста. Палій з ріжних сторін спроваджував поселенців, закладав села й містечка; охотно йшли до нього селяне й козаки і в короткому часі ця країна почала процвітати добробутом. Палій задумав визволити зпід польського панування весь край від Дніпра по Случ, знести там кріпацтво і замінити панщину на грошові оплати або військові повинності. Але Поляки дізналися про пляни Палія і 1699 р. порішили цілком скасувати козащину на Правобережжі. Тоді козаки підняли повстання, багато польських панів заплатило головами за свої неправди. У повстанні брала участь також українська шляхта. Найбільше вславився волинський пан Данило Братковський, визначний поет, що у своїх творах виступав проти всякої неволі. Він зложив для повстанців маніфест, у якому в ярих красках змальовано гірку долю українського народу. За участь у повстанні польський воєнний суд засудив Братковського на смерть; на ринку у Луцьку зрубано йому голову. Поляки не могли самі загасити повстання і закликали на поміч Москалів; царські війська перейшли на правий беріг Дніпра. Тоді на приказ царя гетьман Мазепа мусів арештувати Палія і славного полковника цар заслав на Сибір. Звідти він вернувся по кількох літах і умер 1710 р. Поляки остаточно згнобили повстанців і Правобережна Україна перейшла під польську владу, — козацьке військо вже не було обновлене, не віджила вже козацька держава.

ІХ. ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ, ДАМ'ЯН МНОГО- ГРІШНИЙ, ІВАН САМІЙЛОВИЧ.

Іван Брюховецький. Лівобережна Україна 1663 р. відділилася від Правобережної і була окремою державою. Як Юрій Хмельницький 1663 р. зрікся гетьманської булави, на Лівобережжі вибрано наказним гетьманом полковника Якіма Сомка. Але частина козаків не була ним вдоволена і бажала мати гетьманом другого полковника, Василя Золотаренка. Між обома партіями почалися спори й боротьба. Тоді й козацька чернь стала шукати собі кандидата до булави і захотіла мати гетьманом кошового з Січі, Івана Брюховецького. Брюховецький за молодих літ був слугою на дворі Богдана Хмельницького, потім поїхав на Запорозжя, козакував там і на Січі став кошовим. Він був чоловік дотепний і вимовний, знав гарно говорити і добре писати та вподобався козакам. Але найбільшу славу здобув собі через те, що нарікав на панів і на козацьку старшину і казав, що влада належиться простому народови. Але по правді Брюховецький думав тільки про це, щоби самому прийти до панування. В Ніжині зібралася рада для вибору гетьмана. Приїхав тут Сомко з своїми козаками, Золотаренко з своїми, при-

їхав і Брюховецький з великою юрбою Запорожців і бідного народа. В раді мали голос не тільки козаки, але також і чернь, тому названо нараду чорною радою. Прихильники Брюховецького не дозволили іншим козакам проявити свого голосу, тільки великим криком кричали: „Брюховецький гетьманом!“ і дали Брюховецькому булаву в руки. Розважніші козаки пробували завести лад у раді, але це не допомогло нічого. Сомка та Золотаренка Запорожці схопили і замкнули до вязниці; Брюховецький приказав зрубати їм голови.

Народ думав, що новий гетьман заведе найліпший лад на Україні. Та показалося инакше. Брюховецький взяв собі до товариства своїх приятелів із Січі, поробив полковниками і генеральною старшиною, хоч вони були й неграмотні, і з ними уживав панування. На простих козаків і селян наложив великі податки, гнобив їх, за малі провини карав вязницею або й смертю. Побачили тоді козаки, що не все можна давати віру тому, хто хвалить себе і називається приятелем народа, бо він може стати народним гнобителем.

Війна з Московщиною Москалі помогли Брюховецькому стати гетьманом, бо сподівалися, що він буде вірний цареві й допоможе їм руйнувати Україну. Справді так і було. Брюховецький зараз згодився давати московським залогам на Україні все утримання, відступив цареві більшу часть грошей, що до того часу належали військовому скарбови, просив царя, щоби на Україну прислано митрополита Москаля. Щоби приподобатися ще більше Москалям він поїхав до Москви „побачити ясні очи государя“, себто поклонитися цареві, — сього не зробив дотепер ніюдин гетьман. Цар дав йому за те чин боярина і дозволив взяти за жінку Московку. Так гетьманував Брю-

ховецький шість років. Але народ заведений у своїх надіях, почав проти нього і проти Москалів бунтуватися. Найбільше зворушило всіх те, що Москва 1667 р. зробила умову з Польщею (в Андрусові на Білій Русі), і згодилися відступити їй Правобережну Україну з Київом. І так по довгих боротьбах і повстаннях Українці мали іти знов під польську владу! Тоді й гетьман схаменувся і рішився завернути з лихої дороги.

На Богоявлення 1668 р. на зазив гетьмана зіхалися до Гадяча полковники та інші старшини на раду. Вони розглянули сумне положення України і поприсягали собі, що не будуть терпіти більше московських знаруг, — Москалі або добровільно підуть з України, або силою треба їх вигнати. Полковники розїхалися до своїх полків і зараз почали боротьбу з московськими залогами. Москалі замкнулися в замках і пробували боронитися, — але козаки разом з міщанами розвели облогу, добули замки, московських салдатів побили, воевод забрали в неволю. По всій Україні велася завзята війна з неадекватними чужинцями. На підмогу Брюховецькому прийшов також Дорошенко, що гетьманував тоді на Правобережжі. Але як оба гетьмани зустрілися з собою, юрба козаків, що ворогували на Брюховецького, кинулася на нього і вбила його на місці. Так умер гетьман, що правив недобре, але через те, що повстав проти Москалів, назад добув собі добру славу.

Дамян Многогрішний. По Брюховецькім на Лівобережжі вибрано гетьманом Дамяна Многогрішного (1668—1672). Він зробив згоду з Московщиною. В переговорах він домагався, щоби московські війська вийшли з України; але Москва знов змогла на силах і Москалі знов лишидися в українських городах. Цар обіцяв, що воеводи не будуть мішатися в українські справи. Гетьман

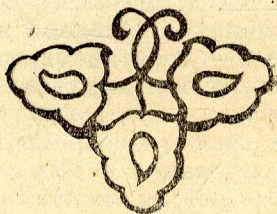
заходився пильно, щоби упорядкувати Україну по недавній війні. Він установив компанійський полк, — се була сторожа, що мала пильнувати порядку публичного безпеченства в державі. Тоді також заведено на Україні першу пошту. В означені дні відходили з головних міст післанці і перевозили листи в різні місця; по дорозі стояли приготовлені коні і почтарі у скорім часі могли переїхати далекі дороги. Многогрішний правив недовго. Його вороги післали донос до царя, що він готує нове повстання. Многогрішного арештовано і відіслано до Москви. Царський суд судив його, допитував його різними муками, але ніякої вини не знайдено. Все таки порішено покарати його засланням у Сибір. Безталанний гетьман умер там на Сибірі, далеко від рідної землі.

Іван Самійлович. На місце Многогрішного вибрано гетьманом Івана Самійловича. Він був з священничого роду, але вписався до козацького війська, перейшов різні уряди і на кінець був генеральним суддею. Він був чоловік гарного зросту, розумний, очитаний і тому вибрано його гетьманом. Самійлович першим своїм обовязком уважав зєдинити всю Україну в одну державу. І переговорами і погрозами він старався переконати правобережних козаків, що вони повинні зєднатися з Лівобережжєм під одною булавою. І по довгих заходах він довів до того, що Дорошенко віддав у його руки свої гетьманські відзнаки. Самійлович всіми силами старався утримати при собі правобережні городи. „За ким Київ і Чигирин, за тим вся Україна“, говорив він. Він укріпив добре Чигирин і боронив його перед Турками. Але не повелось йому утримати давньої гетьманської столиці; в мирі в Бахчисараю 1681 р. він мусів віддати правобічну Україну під турецьку владу.

Самійлович вів українську державу сильною рукою. Він бажав поставити високо уряд гетьманства, щоби його поважано так, як в інших державах шановано царів і королів. На гетьманському дворі заведено звичай, що ніхто не міг туди входити з палицею; перед особою гетьмана нікому не вільно було сидати, навіть полковникам; так само й духовенство, навіть найзначніше, мало стояти перед гетьманом з непокритою головою. Гетьманський двір був уладжений пишно і вишавно; кімнати були прибрані гарними килимами, зброєю, малюнками; обстановка була розкішна, всюди багато срібла, золота, дорогого каміння. Гетьман любувався музикою, мав різні музичні інструменти; кохався також у книжках і мав свою бібліотеку. Гетьмана наслідувала козацька старшина, — полковники, сотники й інші високі урядовці. Вони купували великі землі, розводили широкі господарства, будували гарні двори. Простих козаків хліборобів вони силували служити собі, жадали від них дарунків, робіт, всякої служби; в деяких місцях заведено вже навіть панщину. Народ став нарікати на гетьмана.

Весною 1687 р. Самійлович з українськими і московськими військами виправився у похід проти Татар. Війська переходили безлюдними, бездорожними степами; тільки тут і там видно було могилу, то знов старе городище, або руїни якоїсь будови. Через ріки будовано дерев'яні мости. Похід був тяжкий, військо змучилося і втратило сили. Тоді вороги Самійловича почали виступати проти нього, — говорили, що він дбає тільки про свої вигоди, не про військо, що козаки терплять від нього кривди й утиски. Військо дало послух тим намовам і стало бунтуватися. Вночі несподівано змовники оточили шатро, напали на гетьмана, зв'язали його і віддали

Москалям. Московські салдати кинули Самійловича на простий візок і повезли в Московщину. У страшнім пониженню знайшовся гетьман. „Замість розкоші — строга неволя, замість карет і дорогих візників — простий візок, замість слуг парадних — сторожа стрільців, замість музики — плач і нарікання“. — так описує літописець гетьманську недолю. Цар заслав Самійловича на Сибір; там умер він марно.

Х. ІВАН МАЗЕПА.

Іван Мазепа. Новий гетьман Іван Мазепа (1687—1709) був з української шляхти. За молодих літ він проживав на дворі польського короля, багато їздив по чужих краях і здобув собі широку освіту. Потім перейшов до козаків, сновняв в запорожській війську різні уряди і накінець дійшов до гетьманства.

Іван Мазепа був людиною розумною і досвідною. Він розумів, що Україна стане тоді сильна, як всі громадяне стануть освічені і знатимуть, що таке українська держава. Тому він старався просвітити український народ і освідити його. Дуже пильно він опікувався школами. Для київської академії казав вибудувати новий будинок на три поверхи, великий і гарно улажений. Також в інших городах заснував школи. В різних містах будував гарні кам'яні церкви і давав їм великі дари, щоби українські міста дорівняли красою чужоземним. Дуже пишний і гарний був гетьманський двір у Батурині. Мазепа бажав, щоби ціла Україна стала культурна і просвічена і щоби своєю культурою перевищила своїх сусідів.

Селянство. Не мало заходів робив Мазепа, щоби облекшити тяжку долю селянства. Козаць-

ка старшина все більше вимагала від селян робіт і заводила все тяжчу панщину. Народ став бунтуватися. На чолі невдоволених став Петрик Іваненко. Він був канцеляристом у генеральній канцелярії, але кинув свій уряд, перейшов на Січ і почав підмовляти Запорозжців до боротьби зі старшиною. Він нарікав на дуків-богачів, що забрали собі великі маєтності, що знущаються над бідними селянами, мало не запрягають їх у плуги, мало не вважають їх своїми невольниками. Він казав, що все те старшина робить з намови Москалів, щоби люде знемогалися тяжким підданством та щоби легше можна їх поневолити й завести на Україні московські порядки. Так само з ненавистю він виступав проти Поляків, пригадував, як то козаків топлено у воді, поливано на морозі водою, варено у кипятку, саджено на палі... Він радив за прикладом Богдана Хмельницького не вірити ні Полякам ні Москалям, але злучитися з Татарами і добути собі волю. Петрик Іваненко приєднав до себе Запорозжців, дістав військову підмогу від Татар і почав війну проти багатії старшини і міщан. Але у війні не пощастило йому, в поході його військо було розбите і він сам поляг, зарубаний в бою.

Старшина була дуже розярена на селян за цей бунт. Полковники, сотники, а то й багатші козаки стали на свою руку переслідувати повстанців і карати їх жорстоко. Але гетьман Мазепа на такі знущання не дозволив: він видав універсал, з дорученням, щоби залишено такі безправні кари та щоби кожний віддавав свою справу до розгляду судам. Він заборонив також накладати на селян занадто тяжкі роботи і побори. Селянам дозволено вносити жалоби на панів і гетьман обіцяв їм справедливість. Тоді дозво-

лено також селянам варити собі пиво і горівку на власну потребу, особливо на весілля і христини.

Москва нищить козаччину. В Московщині панував тоді цар Петро, володар лютий і немилосерний. Він з завистю глядів на багату Україну і думав зруйнувати її до краю. Петро воював в різних сторонах і всюди ставив твердині та укріплення. До таких будов він брав з України козацькі полки. Козаки, що до того часу були вольні лицарі, працювали тепер як каторжники, цілими днями в поті чола, в голоді, під доглядом московських наганячів. Найбільше докучили козакам роботи при будові нової царської столиці Петербурга. Цар Петро ставив це місто у багнистій околиці серед болот та озер. Треба було копати там рови й канали. Козаки мерзли в студеній воді, хорували тяжко й умирали. Кільканацять тисяч Українців загинуло при тих роботах; народ казав, що Петербург побудований на козачих кістках. Знов на Україну цар посилав московські полки. Не тільки по містах, але й по всіх селах і хуторах квартирували московські салдати. Страшно нищили вони українських селян. Забирали худобу, коні, збіжжє, сіно, крали все, що було під рукою, розбивали людей, знущалися над бідним народом як найбільші вороги. Хто хотів боронити своє добро і виступав проти Москалів, того вязнили як бунтівника, судили і вивозили в Московщину на тяжке безповоротне заслання. Нераз вертався бідний козак знеможений й хорий з далекої чужини, щоб відпочити у рідній хаті, поспішав до свого села, — а тут не застав ні рідні, ні майна, ні хати, — хату зруйнували салдати, майно розікрали, людей забрали в неволю. Українці горіли

гнівом і ненавистю до Москви і шукали нагоди пімститися.

Повстання проти Москви. Приїхав раз до Київ-ва цар Петро. Царський міністер Меншиков був у гетьмана на бенкеті і промовив: „Гетьмане, час тобі братися до ворогів“. — „Яких ворогів?“ питав Мазепа. Меншиков став йому толкувати, що найбільшим ворогом царя й гетьмана є козацька старшина, треба її викоринити, то цар нагородить за це гетьмана і Московщина славитиме його як найвірнішого царського слугу. Мазепа розповів про се старшині. — „Оттаке говорить мені царський міністер. Таку пісню співають вони мені раз у раз, — не допусти Боже, щоби сталося по їх думці“. Старшина як почувла це, стала нарікати: „Служать козаки цареві без усякої противности, послухно, своїм коштом, водять їх у далекі походи на тяжкі роботи; козаки гинуть там, терплять важку зневагу і образу від московських начальників, і за все те така нам подяка!“ Гетьман сказав на це: „Я знаю, які їх пляни. Вони хочуть мене зробити князем, всю старшину бажать знищити, міста наші забрати собі і посадити тут своїх воевод. А як наші спротивлять-ся їм, то хочуть перегнати всіх за Волгу. Україну заселять своїми московськими людьми“. Тоді вся старшина стала просити Мазепу, щоби визволив Україну з московської неволі: „Щодня“ казали вони, „молимо Бога за душу Богдана Хмельницького, що визволив нас з ляхської неволі, уважай, гетьмане, щоби діти наші не проклинали твоєї пам'яті, як залишиш народ у такому ярмі!“ Мазепа цілим серцем любив Україну і бажав вратувати її від сумної долі. Він рішився підняти війну проти Московщини.

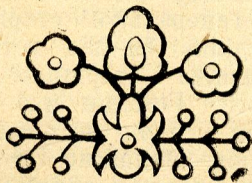
Битва під Полтавою. Тоді з царем Петром воював шведський король Карло. Мазепа став пе-

реговорювати з ним, чи він не приславби і Українцям свого війська на поміч. Шведський король пристав на це охотно, але дуже поспішився з помічю і поспував все діло. Він не чекав, аж Мазепа приготується добре до війни, але зараз почав іти на Україну. Гетьман мав при собі тільки кілька тисяч війська, інші полки були далеко поза Україною, в московських походах, — з тим невеликим військом не було надії побідити. Але Мазепа промовив до козаків: „Браття, настав великий час. Покористуємося сею нагодою, віддячимо Москалям за їх насильство над нами, за всі нелюдські муки й неправду, що вчинено нам. Прийшов час скинути ненависне ярмо й нашу Україну зробити вольною, самостійною державою“. Гетьманські війська злучилися зі Шведами. Тоді на поміч Мазепі прийшов запорожський кошовий Кость Гордієнко зі своїми козаками. Запорожці не все бували в добрій згоді з гетьманом. Мазепа нераз карав їх за їхню своєволю, за те, що вони творили розбишацькі ватаги і нападали на спокійних людей на Україні. Він домагався від них послуху своїм приказам. Але Запорожці були народ буйний, довірений у свою силу, вважали своє Запорожжя ніби окремою державою і не дуже хотіли підлягати гетьманови. Часто приходило між ними до спорів і зачіпок. Але тепер, як Іван Мазепа підняв війну проти Московщини, Запорожці зрозуміли, що тут рішається доля всієї України і прийшли йому на підмогу. Кошовий Гордієнко промовив до гетьмана: „Ми, військо запорожське щиро дякуємо вам за те, що ви, як і пристало найвищому українському вождови взяли до серця недолю України і почали визволяти її з московської неволі“. Мазепа відповів: „Дякую вам, Запорожці, що вірите мені. Я пристав до Шведів, не задля користи для себе, але

з любови до рідної країни. Не можемо, забувши честь, скласти руки й покинути наш край на волю гнобителя“. Разом зі Шведами пішли українські війська проти Москалів. Війна велась кілька місяців. В різних місцях приходило до малих стріч, а тимчасом обі сторони приготувалися до головного бою. Цар Петро по всій Україні розсилав свої письма проти Мазепи, називав його зрадником і зазивав народ, щоби не лучився з ним. В багато місцях темні люде послушали царських слів, кидали зброю і переходили до Москалів. При Мазепі залишився тільки невеликий гурт вірної старшини і Запорожців. Цар Петро зібрав велику силу війська й опанував місто Полтаву. Мазепа разом зі Шведами хотіли добути це місто; так прийшло до головного бою під Полтавою 8 липня 1709 р. Вчасним ранком рушили українські і шведські війська до наступу. День був вітряний; вітер ніс степову куряву просто в очі війську. Москалі мали ліпші становища на піднесенім місці і почали сильно стріляти. У шведських рядах прийшло замішання. Король Карло сам ранений, казав нести себе до війська. Але тоді Москалі ударили так сильно, що Швеდი мусіли уступати. Почався безладний відворот, — битва була програна... Битва під Полтавою полишила гірку память, тут лягла самотійність України. Гетьман Мазепа по сій сумній невдачі разом зі старшиною й Запорожцями мусів втікати з України. Він переїхав до Молдави, що була під турецьким пануваннєм. Але тут лишили його сили. Він заслаб тяжко і умер 1709 р. Похоронили його в Галаці (тепер в Румунії) і там його тіло спочиває дотепер.

Зруйновання Січі. Страшно мстився цар Петро на Українцях за їх повстання. Гетьманську столицю Батурин московські війська зруйновали.

в дикий спосіб. Напали на безборонне місто, людей рубали і кололи, що кров струями плила по вулицях, грабили майно, нищили будинки, вкінці підпалили город так, що він згорів увесь, тільки одна хатинка лишилася. По всіх містах і селах розійшлися Москалі шукати за „зрадниками-мазепинцями“ (так звали прихильників Мазепи), вязнили людей, катували, карали смертю. Найбільший гнів царя стягнуло на себе Запорозжя за те, що воно стало по стороні Мазепи. Велике московське військо пішло на Січ 1709 р. Хоч в Січі козаків було небогато, вони не хотіли піддатися на московський зазив і кинули до води московського посла. Боротьба була дуже завзята. Полягло багато Москалів, але й немало Запорозжців. Москалі булиб і не здобули Січі, але зрадник Галаган, що знав всі переходи до Січі, підступом увів московське військо до твердині. Запорозжці мусіли здатися, було їх не цілих три сотні, Москалі половину їх вимордували на місці. Січ Москалі зруйнували й поставили сторожу, щоби козаки тут не поселилися. Але останки Запорозжців перенеслися на инше місце, наперед на річку Кам'янку, потім над Дніпровий Лиман коло Олешок. В недовгій часі Січ стала знов велика і сильна.

ХІ. НАСТУПНИКИ МАЗЕПИ.

Пилип Орлик. Козаки, що перейшли до Молдави, не тратили надії, що їм доведеться ще вернутися на рідну землю. На місце Мазепи вони вибрали новим гетьманом Пилипа Орлика (1710—1742). Він був генеральним писарем і найвірнійшим другом покійного гетьмана, разом вони укладали пляни боротьби проти Московщини і разом мусіли залишити Україну. Орлик зараз взявся порядкувати державні справи України. На військовій раді 1710 р. уложено першу конституцію України, тобто основні державні закони. Головним законодатним тілом мала бути генеральна рада, що повинна сходитися тричі на рік; до неї належать генеральна старшина, полковники та по одному козакови з кожного полку. Виконуючу владу має гетьман, який править при співучасті генеральної старшини. Державний скарб відділяється від гетьманського; на удержання гетьмана і старшини призначаються окремі маєтності. Гетьман має дбати, щоби на простих козаків і селян не накладено великих тягарів і податків, панщини і робіт; має дати опіку козацьким вдовам і сиротам. Запорожська Січ має бути захована в давніх своїх правах. —

Орлик робив заходи, щоби приєднати собі союзників до боротьби з Московщиною. Повелося йому намовити Турків і Татар до війни з Москалями. Орлик з своїм військом ходив аж під Білу Церкву, всюди почалося повстання. Але цар Петро з великим військом перейшов на Правобережжя й Орлик мусів уступати. Над Прутом 1711 р. прийшло до битви між Турками і Москалями. Цар Петро мало не дістався у турецький полон і мусів миритися; він згодився залишити Правобережну Україну і не безпокоїти козаків у Новій Січі. Орлик пробував ще при помочі Турків добути собі владу на Правобережжі, але його сили були вже ослабі. Знеохочений виїхав він з Молдави до Швеції і вже до кінця життя лишився поза Україною. Він пробував приєднати західні держави до війни з Московщиною, але не зміг зробити нічого. Лівобережна Україна лишилася під владою Росії, правобережна під Польщею. Пилип Орлик вернувся ще раз до Молдави і 1742 р. умер в Яссах.

Іван Скоропадський. Ще перед битвою під Полтавою цар Петро приказав вибрати иншого гетьмана на місце Мазепи. Козаки вибрали старенького добрячого полковника Івана Скоропадського (1708—1722 р.). Він мав дуже важке гетьманування. Цар не дозволяв йому робити нічого корисного для України, а приказував вести все так, щоби українська держава якнайскорше упала. При гетьмані поставив цар одного зі своїх міністрів, щоби він наглядав над гетьманськими ділами і з України робив московський край. Цар дальше нищив українські полки далекими походами і важкими роботами на каналах, на Україну посилав все більше і більше Москалів. Вже й козацькими полковниками назначувано Москалів. Але Скоропадський не тратив надії на гар-

війшу будучність України і тихцем поволі порядкував усе на добро українського народа.

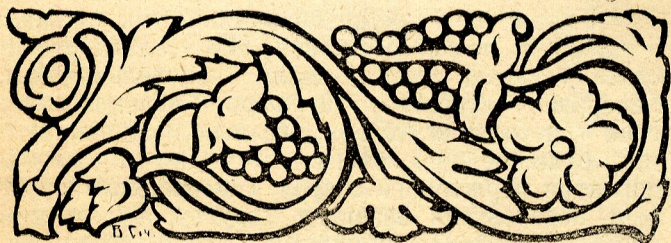
Щоби не дати цареві знищити до решти України гетьман поїхав до Петербурга. Цар прийняв його неласкаво і заявив, що на Україні буде заведений уряд на московський лад, малоросійська колегія. Всі українські справи козаки мають вести разом з Москалями. Скоропадський побачив, що цар має твердий намір знищити цілком гетьманщину. Зажурився тим старий гетьман так, що заслаб і вмер, як тільки вернувся з дороги до своєї столиці у Глухові.

Козаки уладили йому величаві похорони. Наперед ішли два відділи пішого війська. Старшина мала рамена перевязані чорними лентами. Довбуші били у тарабани, покриті сукном, так що голос добувався глухий; труби грали жалісно. За військом несено прапор і хоругву гетьманську, звернену вниз до землі. Дальше їхали на конях два козаки, перебрані за лицарів у зброї і шоломах; шаблі держали за вістрів. За ними ведено три коні прибрані, але без їздців, потім знов їхали два лицарі, таксамо прибрані. Духовенство, священики й діякони йшли парами. Несено дальше булаву і бунчук, обв'язані чорним серпанком. Домовину з тілом гетьмана несли на марах гетьманські слуги й гайдуки; окремо їхав похоронний віз, обитий чорним сукном, запряжений в шість коні, прибраних в чорні покривала. За тілом ішла гетьманова вдова, генеральна старшина, полковники, козаки і велика юрба народа. По похоронних обрядах і молитвах військовим обичаєм вистрілено з гармат в честь помершого, потім стріляли відділи війська. Тарабани торохкотили глухо, труби заграли жалісно, в останнє прощаючи гетьмана.

Павло Полуботок. Цар Петро не дозволив вибрати нового гетьмана; Україною мала рядити малоросійська колегія, на половину зложена з Москалів. Гетьмана заступав чернігівський полковник Павло Полуботок в уряді наказного гетьмана (1722—1724). Полуботок був щирий патріот і сміливий чоловік, він думав гостро звернутися проти московських порядків. За його порадою з усіх сторін України пішли до царя жадання повернути давній лад на Україні і дозволити вибрати гетьмана. Цар Петро розгніваний казав приїхати Полуботкови і генеральній старшині до Петербурга. Перед царем Полуботок сміливо висказав свої думки. Він докоряв цареві за те, що Московщина нищила українські права, він нагадав цареві всі праці і походи козаків і сказав: „За те все ми замість вдячності здобули тільки зневагу й ненависть, попали в останню неволю. Ми мусимо платити дань, копати вали й канали, сушити болота непроходимі, гинемо цілими тисячами від втоми, голоду й нездорового повітря. Над нами панують московські старші, що не знають прав і звичаїв наших, їм все вільно робити з нами“. Розгніваний Петро крикнув, що Полуботкови за це буде смерть і велів замкнути його до вязниці. Але гетьман сказав відважно: „Заступаючися за Україну я не боюся ні кайданів ні тюрми. Лучше мені найгіршою смертю умерти, як дивитися на загальну погибель земляків моїх“. В тюрмі Полуботок заслаб смертельно. Тоді цар прийшов сам до нього, щоби гетьман простив йому острі слова, але Полуботок не простив цареві, а відповів: „За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитися у спільного і нелицемірного судії, Бога нашого: скоро станемо перед ним і він розсудить Петра з Павлом“. Зараз по тім умер Павло Полуботок в тюрмі; вневдовзі закінчив життя і цар Петро.

Данило Апостол. По смерті Петра його наслідник дозволив вибрати гетьмана. Українці прийняли сю вістку з великою радістю. В Глухові на площі забралася козацьке військо, по середині положено гетьманські відзнаки. Почалися вибори. Всі в один голос заявили, що гетьманом має бути Данило Апостол. Новий гетьман був один зі старих полковників, товаришував з Мазепою і добре памятав часи самостійности України; всі мали надію, що він поведе державу доброю дорогою. І справді Апостол за своє недовге гетьманство (1727—1734) зробив багато корисного для України. Він приказав списати всі українські закони в одну книгу, поправив козацький суд, упорядкував військовий скарб. Він добився того, що Запорозжцям дозволено вернутися до старої Січі. Але по смерті Апостола цариця Анна знов заборонила вибирати гетьмана і прислала на Україну московських урядовців.

ХІІ. КІНЕЦЬ КОЗАЧЧИНИ.

Гетьманщина. Лівобережна Україна або Гетьманщина складалася тоді з 10 полків: київського, чернігівського, стародубського, піжинського, перяславського, прилуцького, лубенського, гадяцького, миргородського і полтавського. Границі її ішли на заході дещо за Дніпро, на сході до Донця, на півночі за Іпуть, на полудні коло річки Орелі. Запорожжя рядилося окремо. Гетьманщина була землею гарною й багатою. На півночі простягалися великі ліси, на полудні широкі степи. Народ займався найбільше хліборобством. Земля була така буйна і родюча, що ніколи не було недостатку в хлібі. Всюди розведено гарні сади, що давали людям велику користь; в багато околицях садили тютюн. Богато було сіножатей і лугів; там паслися табуни коней, воли, корови й вівці. Дуже розвинулася на Україні годівля овець; з вовни роблено сукно і прегарні килими та коври. Богато худоби продавали за границю, в Московщину і Німеччину. По ріках і ставах була велика сила риби всякого рода, по лісах можна було проживатися з ловів, з пасішництва, з лісових робіт. Гетьманщина мала тоді більше чотирох мільонів людей.

Уряди на Україні були такі, як здавна, і тільки в дечім змінилися. На чолі держави стояв гетьман, якого звали ясновельможним. Генеральну старшину титуловано вельможними. Крім генеральних писаря, обозного, осаулів, суддів, були ще нові генеральні уряди: підскарбій доглядав державного скарбу, генеральний хорунжий переховував козацьку хоругву, бунчужний хоронив гетьманський бунчук. Старшина полкова, сотенна ігородова була така, як давніше. Козаки ділилися на різні ранги. Бунчукові товариші се були сини старшини, що належали до гетьманського полку. Вони вчилися на вищі уряди, заступали старшину у війську, урядували в канцеляріях і судах. Знатні або військові товариші звалися ті козаки, що повнили якийсь уряд і потім з нього уступили. Значковий товариш звався той, що носив у сотні малий прапор, званий значком. Виборні козаки були ті, що мали власного коня, убрання й зброю, рушницю, шаблю й піку. Біднійші козаки не йшли на війну, а складалися з двох чи більше хат на одного вояка, що звався підпомішником. Крім звичайних козацьких полків були у Гетьманщині кінні компанійці і піші сердюки.

Кирило Розумовський. Останнім гетьманом давньої України був Кирило Розумовський (1750—1764). Він був з козачого роду, але молодим хлопцем дістався на царський двір до Петербурга, вчився там у висших школах і їздив багато по чужих краях. Цариця Єлисавета думала, що він буде московити Україну і дозволила вибрати його гетьманом. Розумовський дуже відрізнявся від давніх гетьманів. Він закинув стародавнє козацьке убрання, носив одержу на французьку моду, волосся білів і фризував. Але у грудях його било ще українське серце. Гетьман займався щиро справами

України, завів нові порядки в судах і війську, пильнував добробуту краю, старався прикрасити Україну новими будовами. В Батурині збудував прегарну гетьманську палату, якої останки лишилися до наших днів. Задумував також заснувати там університет. Розумовський був людина добрячого серця і старався помагати кожному, хто до нього прийшов з яким бажанням. Один урядовець через несправедливий засуд втратив все своє майно. Він кілька разів вносив жалобу до гетьмана, але гетьманови його прохання не подали до рук. Хотів він сам устно пояснити справу, але також не допустили його до Розумовського. Тоді він тайком через сад дістався до палати гетьмана і в сінях чекав, коли гетьман вийде на прохід. Розумовський був у своїй кімнаті, але довго не виходив. Тоді бідний чоловік взявся на спосіб. Через щілину, що була між дверми і порогом він пересунув своє прохання до гетьманської кімнати. Якаж була його радість, як за хвилю його письмо вернулося тою самою дорогою: гетьман прочитав його і дав на письмі приказ, щоби покривдженому звернули його майно. Бунчукові товариші питалися потім гетьмана: „Хто привів до вас, ясновельможний, цього чоловіка?“ — „Ніхто“, відповів гетьман. — „Деж ви його бачили?“ — „Ніде“. — „А як же дійшло до вас прохання?“ — „Такою дорогою, що ви і не подумали би: воно перелізло через поріг!“

Скасування гетьманства і козаччини. В Росії стала тоді царицею Катерина II., що у всіх наслідувала царя Петра. Вона побачила, що Розумовський, хоч й вихований між Москалями, в Українцем й опікується своїм краєм, не дав нищити його. Розлютилася на нього, закликала його до себе до Петербурга й сказала, що касує

гетьманство. Розумовський не мав сили опертися і зложив гетьманську булаву. Так в 1764 р. скінчилося славне панування давніх українських гетьманів, скінчилася самостійність української держави. Цар Петро І. і цариця Катерина ІІ. знищили волю України. В Петрограді є пам'ятник царя Петра І.; поставила його Катерина ІІ. і дала напись: „Первому Вторая“. Тарас Шевченко дивлячися на цей пам'ятник написав ці слова: „Цей той Первий, що розпивав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину!“

На Україні почала знов правити Малоросійська Колегія. Але по вісімнадцятох роках, 1782 р., скасовано і її також і заведено московські порядки. Скасовано також козацьке військо і козаків приділено до російської армії. Так покінчилася на Лівобережній Україні козаччина і українська держава.

Запорожжа. Окремо від Гетьманщини правилося Запорожжа. Запорожці вернулися 1734 р. на давнє місце і заложили Січ між річками Підпільною і Базавлуком. Вони, тут загосподарилися наново і поширили свої границі на всі сторони. На півночі від Гетьманщини границя ішла коло річки Орелі, на сході від донських козаків була ріка Калміус, на південь доходили Запорожці до Дніпрового Лиману, на заході по ріку Бог. Ті землі звалися Вольности Запорожського Війська. Запорожжа ділилося на 8 паланок (повітів) і 38 куренів. Запорожці як в давні часи так й тепер жили з ловів, скотарства і трохи з хліборобства. Частина війська проживала в Січі, інші жили в степах по зимовиках та хуторах. Старшина Січі була така: кошовий отаман, суддя, писар, обозний, осавул, хорунжий, булавний (що носив булаву), бунчужний; були ще довбуші, пушкарі, шафарі (що збирали мито на перевозах), канцеляристи. Був та-

кож отаман січової школи, бо молоді хлопці му-
сіли вчитися грамоти.

Останнім кошовим Січі був Петро Кальни-
шевський. Він був людина великого розуму й до-
свіду і дуже добре правив вольностями запорож-
ського війська. На порожніх просторах він посе-
лював виходців з різних сторін, казав будувати
в степах хуторі й села, дбав про се, щоби всюди
був лад і добробут. Про нього складено припо-
відку: „Як кошовим став Кальниш, на Січі була
паляниця, корж і книш“.

По зруйнуванні Гетьманщини цариця Кате-
рина задумала також положити кінець Запорож-
ській Січі. Кальнишевський дізнався про наміри
цариці і вислав до Петербурга послів, щоби вра-
тувати Запорожжя. Але Запорожців прийняли тут
зі зневагою. Московське панство насмівалося з ко-
зацької зброї, з українського убрання, з простих
звичаїв козацтва. Два високі урядовці по фран-
цузьки лаяли Запорожців, думаючи що вони не
розуміють цієї мови. Але Запорожці знали про
що іде річ, переморгнулися поміж себе і завели
таку розмову: „Ой, брате-ж мій, тай панів тут яка
сила!“ — „Та все які великі та розумні!“ — „І де
такі родяться?“ — „Звісно де, у Петербурзі та
в Москві“. — „А де вмирають?“ — „Вмирають
у Сибіру та на Камчатці!“ Так відрубали Запо-
рожці Москалям. Бо справді багато московських
панів царі заслали на Сибір. Панки тоді вже до
них не чіплялися.

Друге зруйнування Січи Цариця рішила зни-
щити Запорожжя. Московський генерал Текелій
в 1775 р. окружив Січ великим військом. Каль-
нишевський скликав раду: „Що, панове молодці,
робитимемо, віддамо Січ Москалеви чи ні?“ Мо-
лодші Запорожці крикнули: „Якже можна від-
дати славне Запорожжя Москалеви? Поки світ

сонця; того не буде! Хай прийде Москаль, ми його провчимо!" Але старі січові діди похитали головою. Вони бачили, що Січ не витримає московських гармат; що дарма проливати кров. Вислали Запорожці послів до Текелія просили пощади. Але Текелій не знав милосердя. Московські салдати ввійшли до Січі, арештували старшину і почали руйнувати укріплення і всі будинки. Знищили все, навіть з церкви забрали дорогі ікони і срібні царські врата. Кальнишевського вивезли до Росії і заслали на заслання у Соловецький монастир на Білому Морі. Там замурували його в темниці без дверей і вікон, тільки малою щілиною давали йому їсти. Так мучився бездольний старець дванацять років. По тім облекшили йому кару і пускали деколи до церкви, але го ороти йому не вільно було з ніким. І вмер останній запорожський кошовий у московській неволі 1805 р. в 112 році свого життя. „Катерино, ой царице, що ти учинила, степ широкий, край веселий, тай занастила“. Так співав народ про люту царицю Катерину II.

З Запорожжя розбрелися козаки по різних краях. Частина Січовиків перенеслася під турецьке панування й оснувала нову Січ при гирлі Дунаю. Деяко тих нащадків запорожського війська живе там і дотепер. Інші зайшли ще далше Дунаєм, аж в Угорщину й осіли в Банаті над долинькою Тисою. Згодом частина козаків вернулася на Україну й дістала дозвіл утворити Чорноморське військо. Кубанські козаки це остання частина давнього запорожського війська, що лишилася до наших днів.

„Пропало славне Запорожжя, та не пропала слава!“

ЗМІСТ.

стор.

I. Початки козаччини.

Під чужою владою — Запорожжа —
Татаре — Татарська неволя — Ко-
заки — Запорожська Січ — Смерть
Дмитра Вишневецького

2

II. Життя і звичай козаків.

Нові Січі — Запорожське військо —
Козацька старшина — Рада — Но-
вики і чури — Івась Коновченко

12

III. Боротьба з Татарами і Турками.

Похід на Татар — Битва з Тата-
рами — Смерть Хведора Безрид-
ного — Походи на море — Олексій
Попович

18

IV. Боротьба з Польщею.

Рестрові козаки — Перші війни
з Поляками — Самійло Кішка —
Павло Конашевич Сагайдачний —
Війни 1625 і 1630 р. — Повстання
1635—1638 р.

26

V. Повстання Богдана Хмельницького.

Пановання шляхти — Богдан Хмель-
ницький — Хмельницький готує
повстання — На Запорожжі — Жовті
Води і Корсунь — Народне пов-
стання

34

VI. Війни за Українську Державу.

Українська Держава — Чигирини —
Битва під Пилявцями — В Гали-
чині і Холмщині — Переговори
з Поляками — Битва і мир під
Зборовом

41

- VII. **Нові війни і союз з Московщиною.**
Смерть Нечая — Витва під Верестечком і Ватогом — Тиміш Хмельницький — Союз з Московщиною — Байка Богдана Хмельницького — Смерть Хмельницького 48
- VIII. **Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Петро Дорошенко.**
Іван Виговський і Московщина — Старшина і чернь — Перша війна з Московщиною — Юрій Хмельницький — Петро Дорошенко — Союз з Турками — Кінець козаччини на Правобережжі 57
- IX. **Іван Брюховецький, Дамян Многогрішний, Іван Самійлович.**
Іван Брюховецький — Війна з Московщиною — Дамян Многогрішний — Іван Самійлович 67
- X. **Іван Мазепа.**
Іван Мазепа — Селянство — Москва нищить козаччину — Повстання проти Москви — Витва під Полтавою — Зруйнування Січі 73
- XI. **Наступники Мазепи.**
Пилип Орлик — Іван Скоропадський — Павло Полуботок — Данило Апостол 80
- XII. **Кінець козаччини.**
Гетьманщина — Кирило Розумовський — Скасування гетьманства — Запорожжя — Друге зруйнування Січі 85
-

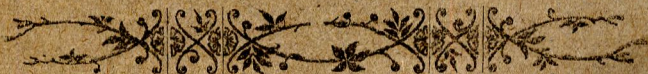
Видання фонду „Учітєся, брати мої!“

Досі вийшли:

- Ч. 1. *Вол. Дорошенко*: Шевченкова криниця. Думки про Бога, людей і Україну. Ст. VIII + 256, з портретом Шевченка.
- Ч. 2. *Ст. Рудницький*: Україна — наш рідний край. Вид. II. Ст. 128, з картою та 16 ілюстр.
- Ч. 3. *М. Возняк*: Кирило-Методіївське братство. Ст. 238 + (2), з 10 ілюстр.
- Ч. 4. *М. Голубець*: Начерк історії українського мистецтва. Ч. I. Ст. (6) + 262, з 71 ілюстр.
- Ч. 5. *І. Крип'якевич*: Історія Козаччини для народа і молоді. Ст. 92, з ілюстр.

В друку:

- Ч. 6. *О. Терлецький*: Історія української державності.

(18)✓ 1р.86к (1986) 3007 PA

Накладом Тов. „Просвіта“ у Львові

вийшли :

М. Возняк. Історія української літератури.
Т. I. До кінця XV віку. Ст. 344, з ілюстр. Т. II.
Віки XVI—XVIII. Частина I. Ст. 416, з ілюстр.

В друку :

М. Возняк. Історія української літератури.
Т. III. Віки XVI—XVIII. Частина II.

УЧИТЕСА, БРАТИ МОЇ !

Львів. Публіотека

А. У. Г. С.

ІСТОРІЯ КОЗАЧЧИНИ

НАПИСАВ

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ